

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU  
T Ü R K T A R İ H K U R U M U

ISSN 0041-4255

# BELLE TEN

DÖRT AYDA BİR ÇIKAR

Cilt: LXXXII

Sa. 293

Nisan 2018

ANKARA - 2018

## İÇİNDEKİLER

### Makaleler, İncelemeler:

Sayfa

ÖZDÖL KUTLU, SERAP: Er Baba'dan İçi Buğday Dolu Mınyatür Bir Çömlek ve Çatalhöyük Kanıtları Bağlamında, Neolitik Dönemde Boğa Sembolizmi ve Ritüel .....	1
TAŞÇI, BURCU - AKYÜZ LEVİ, ETİ: Kent İçi Arkeolojik Alanlarda Katmanlaşmanın Analizi ve Koruma Sorunları: Foça Örneği .....	31
ERKOÇ, HAYRETTİN İHSAN: Çin ve Tibet Kaynaklarına Göre Göktürk Mitleri .....	51
SAĞLAM, AHMET: Memlûk - İlhanlı Diplomatik İlişkileri .....	83
GÖHER VURAL, FEYZAN: Çeng Çalgısının Selçuklu Seramiklerine Yansıması .....	159
ÇÖTELİ, METHİYE GÜL: Vakfiyelere Göre Ticaret Yapılarına Dair Kentsel Bilginin Mekâna İndirgenmesi .....	185
GEL, MEHMET: Islâhat Çağında Osmanlı Halkının Dinî Hayatını "İslâh"a Yönelik Saçaklızâde'nin İlginç Bir Önerisi: "İlim ve 'Amele Da'vet ve İcbâr" .....	211
BİRBUDAK, TOGAY SEÇKİN: 1853-1856 Kırım Harbi'nde Osmanlı - Avusturya İlişkileri .....	241
DOĞAN, HASAN: Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Grev Hakkı ve Ta'til-i Esgâl Kanunu ..	265
ÖZTUNÇ, HÜSEYİN BAHA: 20. Yüzyılın Başında Biga'da Yangın Afeti ve Sosyal Yardımlaşma .....	295
ŞİMŞEK, MUTTALİP: Alman Misyonerliğinin Yakın Doğu'daki En Büyük Müessesesi: Suriye Yetimhanesi (1860-1917) .....	325

### Kitap Tanıtma:

GÜNAYDIN, YUSUF TURAN: Süleyman Berk, <i>Zamanı Aşan Taşlar: Zeytinburnu'nun Tarihi Mezar Taşları</i> .....	357
Özetler .....	361
İngilizce Özetler .....	369
Belleten Dergisi Yayın İlkeleri ve Başvuru Şartları .....	377
Belleten Journal Editorial Principles and Application Requirements .....	380

# BELLETEN

**Sahibi ve Yazı İşleri Müdürü / Proprietor and Redactor in Chief**  
Türk Tarih Kurumu Adına / Turkish Historical Society

**PROF. DR. REFİK TURAN**

**Yayın Komisyonu / Commission of Publications**

Prof. Dr. Refik TURAN  
Prof. Dr. Güray KIRPIK  
Prof. Dr. Erhan AFYONCU  
Prof. Dr. Mahmut AK  
Prof. Dr. Yunus KOÇ  
Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL  
Prof. Dr. Mehmet Ali ÇAKMAK  
Prof. Dr. Birsal KÜÇÜKSİPAHIOĞLU  
Doç. Dr. Erkan GÖKSU  
Doç. Dr. Ekrem KALAN

**Hakemler / Referees**

Prof. Dr. Mehmet AKKUŞ (Ankara Üniversitesi)  
Doç. Dr. Fatma AKKUŞ YİĞİT (İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi)  
Prof. Dr. Sevgi Gül AKYILMAZ (Gazi Üniversitesi)  
Prof. Dr. Alper ALP (Gazi Üniversitesi)  
Prof. Dr. İbrahim Ethem ATNUR (Atatürk Üniversitesi)  
Dr. Öğr. Üyesi İbrahim AYKUN (Gaziosmanpaşa Üniversitesi)  
Prof. Dr. Halit ÇAL (Gazi Üniversitesi)  
Prof. Dr. Mustafa ÇOLAK (Gaziosmanpaşa Üniversitesi)  
Prof. Dr. Muzaffer DEMİR (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi)  
Prof. İsmet DOĞAN (Gazi Üniversitesi)  
Doç. Dr. Erkin EKREM (Hacettepe Üniversitesi)  
Prof. Dr. Mehmet Yavuz ERLER (Ondokuz Mayıs Üniversitesi)  
Prof. Dr. Mehmet Zeki İBRAHİMGİL (Gazi Üniversitesi)  
Prof. Dr. Cüneyt KANAT (Ege Üniversitesi)  
Prof. Dr. Ahmet KANKAL (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)  
Prof. Dr. Yılmaz KURT (Emekli Öğretim Üyesi)  
Dr. Öğr. Üyesi Serhat KÜÇÜK (Hacettepe Üniversitesi)  
Doç. Dr. Fikret ÖZCAN (Süleyman Demirel Üniversitesi)  
Prof. Dr. Celal ŞİMŞEK (Pamukkale Üniversitesi)  
Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL (Yeditepe Üniversitesi)  
Prof. Dr. Uğur ÜNAL (Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü)  
Prof. Dr. Fatma ÜREKLİ (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi)  
Doç. Dr. Fehmi YILMAZ (İstanbul Medeniyet Üniversitesi)  
Doç. Dr. Hasan YÜKSEL (Cumhuriyet Üniversitesi)

**Adres / Address:**

Türk Tarih Kurumu, Kızılay Sokak No: 1 06100-Sıhhiye / ANKARA  
Tel: 310 23 68 / 277-217 - 310 25 00  
Fax: 310 16 98

**http://www.ttk.gov.tr**  
**basinyayin@ttk.gov.tr**

ISSN 0041-4255

Yerel Süreli, Hakemli dergidir.  
Nisan 2018 – ANKARA

**Bulleten’i indeksleyen uluslararası indeks ve abstraktlar:**

America, history and life 0002-7065 1963-; Historical abstracts. Part A. Modern history abstracts 0363-2717 1963-; Historical abstracts. Part B. Twentieth century abstracts 0363-2725 1963-; MLA International Bibliography 2000-; Turkologischer Anzeiger 0084-0076 1973-; FRANCIS (French Online Database) 1985; Archaeologische Bibliographie 0341-8308 1982-; Artsand Humanities Citation Index (AHCI) 2010-.

Türk Tarih Kurumu yayınlarını İnternet üzerinden alabileceğiniz adresler  
İnternet Adresi: <http://e-magaza.ttk.gov.tr> - e-posta: [e-magaza@ttk.gov.tr](mailto:e-magaza@ttk.gov.tr)

Baskıya Hazırlık: • Baskı: Kuban Matbaacılık Yayıncılık 0312 395 20 70

# ÇİN VE TİBET KAYNAKLARINA GÖRE GÖKTÜRK MİTLERİ

HAYRETTİN İHSAN ERKOÇ\*

## Giriş

Türk halklarının zengin bir mitolojiye ve çok sayıda efsaneyle destana sahip oldukları bilinmektedir. Ögel, *Türk Mitolojisi* adlı iki ciltlik eseriyle Türkiye’de bu alandaki ilk kapsamlı çalışmayı yapmış ve bu alanın önünü açmıştır. Bu bağlamda Türk halklarının mitolojisinde çok önemli bir yere sahip olan Göktürk mitolojisi de daha önce bazı araştırmalarda ele alınmış ve bu mitolojiye ait anlatuların yer aldığı Çince metinlerin çevirilerinin çoğu yayımlanmıştır.<sup>1</sup> Ancak bazı metinler

\* Dr. Öğr. Üyesi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Çanakkale/TÜRKİYE, h.ihsan.erkoc@comu.edu.tr

<sup>1</sup> Bu metinlerin Avrupa dillerine ilk çevirileri 17.-19. yüzyıllarda d’Herbelot, de Guignes ve Julien tarafından Fransızcaya, Biçürin tarafından da Rusçaya yapılmıştır (Bahaeddin Ögel, “Doğu Göktürkleri Hakkında Vesikalar ve Notlar”, *Bellelen*, XXI/81, (1957), s. 81-83; Ahmet Taşağul, *Gök-Türkler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1995, s. 5). Hirth, Göktürk mitlerinden ikincisinin Almanca çevirisini bir araştırmasında aktarmıştır (Friedrich Hirth, “Nachworte zur Inschrift des Tonjukuk: Beiträge zur Geschichte der Ost-Türken im 7. und 8. Jahrhundert Nach Chinesischen Quellen”, *Die Altürkischen Inschriften der Mongolei*, c. II, Otto Zeller Verlag, Osnabrück, 1987, s. 42). Eberhard, Göktürk mitlerini özetleyerek, kısa cümleler halinde aktarmıştır (Wolfram Eberhard, *Çin’in Şimal Komşuları*, çev. Nimet Uluğtuğ, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1996, s. 86). Ögel, Çince metinleri karşılaştırarak Türkçeye çevirmiş ve buradaki bazı adları, yerleri, motifleri inceleyerek bu mitlerdeki tarihi arka planı ortaya çıkarmaya çalışmıştır (Ögel, “Doğu Göktürkleri...”, s. 84-112; Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi (Kaynaklar ve açıklamalar ile destanlar)*, c. I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, s. 19-29, 569-570). Aynı sıralarda Liu da Çince metinlerin Almanca çevirilerini yapmıştır (Liu Mau-tsai, *Die Chinesischen Nachrichten Zur Geschichte Der Ost-Türken (Tu-küe)*, c. I, Otto Harrassowitz, Wiesbaden, 1958, s. 5-6, 40-41). Liu’nun bu çevirisi Kayaoğlu ve Banoğlu tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir (Liu Mau-tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, çev. Ersel Kayaoğlu ve Deniz Banoğlu, Selenge Yayınları, İstanbul, 2006, s. 13-16, 61-62). Sinor, Göktürklerin efsanevi kökenleri üzerine bir çalışma yapmış ve Göktürk mitlerinin Çin kaynaklarındaki anlatularını İngilizceye çevirmiştir (Denis Sinor, “The Legendary Origins of the Turks”, *Folklorica: Festschrift for Felix J. Oinas*, ed. Egle Victoria Žygas ve Peter Voorheis, Indiana University Uralic and Altaic Studies, 141, Bloomington Indiana, 1982, s. 223-253). Benzer bir çalışma Yamada tarafından da yapılmıştır (Nobuo Yamada, “The Original Turkish Homeland”, *Journal of Turkish Studies*, 9 (*Niğüca Biçig / Pi Wen Shu: An Anniversary Volume in Honor of Francis Woodman Cleaves*), (1985), s. 243-246). Golden, daha önce yapılmış çevirilere, özellikle de Sinor’a dayanarak Göktürk mitlerini tanıtmış ve o güne kadar yapılmış olan incelemelerdeki görüşleri derlemiştir (Peter B. Golden, *An Introduction to the History of the Turkic Peoples: Ethnogenesis and State-Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East*, Otto Harrassowitz, Wiesbaden, 1992, s. 117-120). Golden’in bu çalışması sonradan Karatay tarafından Türkçeye çevrilmiştir (Peter B. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş: Ortaçağ*

Türkçeye tam çevrilmemiş ve özet şeklinde sunulmuştur. Tibetçe bir belgede yer alan üç Göktürk miti ise bugüne kadar Göktürk mitolojisi kapsamında incelenmemiştir. Bu çalışmada Göktürlere ait Çin ve Tibet kaynaklarında aktarılmış olan mitler incelenmiş, metinler arasında karşılaştırmalar yapılmış ve bugüne kadar Türkçeye tam çevirisi yapılmamış bazı metinler üzerinde ayrıntılı bir şekilde çalışılmıştır. Bahsi geçen Çin ve Tibetçe metinler, çalışmanın sonunda ek olarak okuyuculara sunulmuştur.

### 1. Çin Kaynaklarına Göre Göktürk Mitleri

Göktürlere ait mitlere bakıldığı zaman, bunlardan iki tanesinin köken miti olduğu görülmektedir.<sup>2</sup> Göktürklerin kendi tarihlerini anlattıkları yazıtlarda, köken miti şaşırtıcı bir biçimde yalnızca bir satırda anlatılmıştır. Köl Tigin Yazıtı'nın Doğu Yüzü'nün 1. satırına göre üstte mavi gök, altta yağız yer kılındığında (yaratıldığında) ikisinin arasında insanoğulları kılınmıştır (yaratılmıştır). İnsanoğullarının üzerine de Bumın Kağan ile İstemi Kağan (hükümdar olarak) oturmuşlardır. Aynı bilgi Bilge Kağan Yazıtı'nda Doğu Yüzü'nün 2. satırında da verilmiştir; an-

*ve Erken Yeniçağ'da Avrasya ve Ortadoğu'da Etnik Yapı ve Devlet Oluşumu*, çev. Osman Karatay, Ötügen Neşriyat, İstanbul, 2017, s. 129-131). Taşağıl ise Çinçe metinleri incelemiş, ayrıca daha önce tercümesi yapılmamış bazı metinlerin Türkçe çevirilerini vermiştir (Taşağıl, *Gök-Türkler*, s. 10-14, 95-96, 110-111; Ahmet Taşağıl, *Ergenekon'dan Kağanlığa Türk Model Devleti Gök Türkler*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2016, s. 41-42). Kirilen, bu kaynaklardan ZS'da bulunan *Türk Bölümü*'nü Türkçeye çevirmiş ve diğer kaynaklardaki metinlerle karşılaştırmalar yapmıştır. Kendisi ayrıca, diğer kaynaklarda bu bölümde verilen bilgilere benzer olan anlatıları da Türkçeye çevirmiştir (Gürhan Kirilen, *Eski Çin'in Ötekisi Türkler*, Kimlik Yayınevi, Ankara, 2015, s. 213-239). Göktürlere ait mitlerin yeni bir çevirisi ise tarafımızca yapılmıştır; sözü geçen çalışmamızda yalnızca çeviriler verilmiş ve metin incelemesi yapılmamış, ancak bu mitlerdeki motifler incelenmiştir (Hayrettin İhsan Erkoç, "Türk Mitlerindeki Motifler (VI-VIII. Yüzyıllar)", *Journal of Old Turkic Studies*, 1/1, (2017), s. 36-75). Son olarak da Kapusuzoğlu, *TPGJ*'deki iki Göktürk mitini Çince'den Türkçeye çevirmiştir (Gökçen Kapusuzoğlu, *Taiping Derlemesinde Türkler*, Gece Kitaplığı, Ankara, 2017, s. 12-13, 20). Çalışmamız sırasında Çinçe metinlerdeki sorunlu kısımların çevrilmesi konusunda değerli zamanlarından ayırıp bize yardımcı olan Sn. Gürhan Kirilen'e ve Sn. Gökçen Kapusuzoğlu'ya şükranlarımızı sunarız.

<sup>2</sup> Ögel'e göre Göktürklerin türeyiş mitlerinden birincisi bir "devlet efsanesi", ikincisi ise bir "halk efsanesi" idi (Ögel, *Türk Mitolojisi*, c. I, s. 25, 28-29). Klyastorniy da bu iki mitin, tek bir mitin farklı varyasyonları olduğunu düşünmüştür (Sinor, "The Legendary...", s. 251). Sinor ise Göktürlere ait iki farklı köken mitinin olmasına daha farklı bir açıklama getirmiştir. Bu açıklamaya göre, esas Göktürk halkını oluşturan boylar arasında farklı bölgelerden gelmişlerdir ve bunlar belirli bir amaç için birleşmişlerdir; kendi boylarına ait mitler de kendileriyle birlikte varlıklarını sürdürmüştür. Bu nedenle Çinliler, Göktürklerin farklı mitlerinin olduğunu düşünmüşlerdir (Sinor, "The Legendary...", s. 236-237, 249; Denis Sinor, "Some Components of the Civilization of the Türks (6th to 8th century A.D.)", *Altaic Studies Papers at the 25th Meeting of the Permanent International Altaic Conference at Uppsala June 7-11 1982*, ed. Gunnar Jarring ve Staffan Rosén, Konferens 12, Almqvist & Wiksell International, Stockholm, 1985, s. 151-152; Denis Sinor, "The establishment and dissolution of the Türk empire", *The Cambridge History of Early Inner Asia: From Earliest Times to the Rise of the Mongols*, ed. Denis Sinor, Cambridge University Press, Cambridge, 1994, s. 288). Golden ve Kirilen de bu düşünceye katıldıklarını belirtmişlerdir (Golden, *An Introduction...*, s. 120; Gürhan Kirilen, "Türk Türeyiş Destanı'nda Geçen "Komşu Ülke (Lin Guo)" Sorunu Üzerine", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXXIII/56, (2014), s. 76).

çak satır zarar gördüğünden dolayı cümle okunamaz durumdadır.<sup>3</sup> Göktürkler hakkında bilgi veren Çin kaynakları ise beş farklı Göktürk mitini ayrıntılı bir biçimde aktarmışlardır.

### a. Kurttan Türeyiş Miti

Göktürklerin Doğu Türkistan ve Güney Altaylar sahasında neredeyse bütünüyle imha edildikten sonra mucizevî bir şekilde kurttan türediklerini anlatan Göktürk köken miti, Göktürkler hakkında bilgi veren Çin kaynaklarından *ÇS*'daki, *SS*'daki, *BS*'daki ve *TD*'deki *Türk Bölümleri* ile *CFYG*'de bulunmaktadır.<sup>4</sup> Aslında metinler karşılaştırıldığında bu mitin iki ana varyasyonu olduğu, bunların *ÇS*'da ve *SS*'da kayıtlı oldukları, diğer kaynakların (*BS*, *TD* ve *CFYG*) ise bu iki ana varyasyonu kopyaladıkları, birbirleriyle bütünleştirdikleri ve bazı yerlerde özetledikleri görülmektedir.<sup>5</sup> Bütün kaynaklar karşılaştırıldığında, Göktürklerin kurttan türeyiş mitinin ortak anlatışı şu şekildedir:

Ataları Batı Denizi'nin (Xihai 西海)<sup>6</sup> üstünde (kuzeyinde) ya da sağında (batı-

<sup>3</sup> Talât Tekin, *Orhon Yazıtları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1988, s. 8-9, 36-37. Schmidt, bu cümlede yaratıcı varlığın belirtilmemesini dayanak alarak burada yaratıcının muhtemelen Tejri (Tanrı, Gök Tanrı) olmasına karşılık, Göktürklerde Tejri'nin yaratıcı bir vasfının bulunduğuna ilişkin genellikle açık bir vesika ve kanıt olmadığını ileri sürmüştür (P. W. Schmidt, "Tukue'lerin Dini", çev. Sâdettin Buluç, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, XIV, (1966), s. 74, 79). Roux ise bu cümlede doğrudan "yaratmak" fiilinin kullanılmaması nedeniyle, burada yoktan var etme biçiminde bir yaratmadan söz edilemeyeceğini savunmuştur (Jean-Paul Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, çev. Aykut Kazancıgil, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2002, s. 110-111). Ancak Bilge Kağan Yazıtı'nın Doğu Yüzü'nün 1. satırında ve Güney Yüzü'nün 13. satırında *Tejri Tæg Tejri Yararımış Türiük Bilge Kağan* unvanı geçmektedir (Tekin, *a.g.e.*, s. 36-37, 54-55). Theophylaktos Simokattès de Türklerin (Batı Göktürkler) göğün ve yerin yaratıcısı tek bir tanrıya tapıklarını belirtmiştir (Theophylactus Simocatta, *Historiae* VII.8).

<sup>4</sup> Metinler için bkz. *BS* 99.3285-3286; *CFYG* 956.11251b-11252a; *SS* 84.1863-1864; *TD* 197.5401-5402; *ÇS* 50.907-908. Göktürklerden kalma Bugut Yazıtı üzerinde ilk yapılan araştırmalarda, yazıtın üst tarafında bebek emziren bir kurt betimlemesi olduğu ileri sürülmüştür. Ancak sonradan yazıt üzerinde yapılan onarımın ardından, söz konusu betimlemenin bir ejderha motifi olduğu önerilmiştir (Mehmet Ölmez, *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları: Metin-Çeviri-Sözlük*, BilgeSu Yayıncılık, Ankara, 2012, s. 61-62).

<sup>5</sup> Ögel de bu duruma işaret etmiş ve metinleri aktarırken *ÇS* ile *SS*'yu ayrı ayrı çevirerek vermiştir (Ögel, "Doğu Göktürkleri...", s. 84-90). Sinor ise benzer şekilde *ÇS* ile *BS*'yi ayrı ayrı çevirmeyi tercih etmiştir (Sinor, "The Legendary...", s. 224-225).

<sup>6</sup> Hirth, Batı Denizi'nin Aral Gölü olduğunu yazmıştır (Hirth, *a.g.e.*, s. 88). Ögel ilk başta burasının bugün Çin Halk Cumhuriyeti'nin Qinghai Eyaleti'ndeki (Qinghaisheng 青海省) Koko Nor ("Gök Göl", Klasik Moğolca *Höke Nağur*, Modern Moğolca *Höh Nuur Xəx Hyyp*, Çince *Qinghaihu* 青海湖) olduğunu düşünmüştür. *Batı Denizi* adının Han 漢 Hanedanı (MÖ 206-MS 220) döneminde Koko Nor için kullanıldığını belirten Ögel, bu adın sonraki Sui 隋 Hanedanı (581-618) ve Tang 唐 Hanedanı (618-907) dönemlerinde Aral Gölü ve Hazar Denizi için kullanıldığını yazmıştır. Ona göre, Göktürklerin köken miti eski bir karakter taşıdığı için metinde geçen *Batı Denizi* de Koko Nor olmalıdır (Ögel, "Doğu Göktürkleri...", s. 104). Ancak Ögel sonradan bu gölün Aral Gölü veya Balkaş Gölü olması gerektiğini belirtmiştir (Ögel, *Türk Mitolojisi*, c. I, s. 24). Sinor da Çinlilerin Sui döneminde *Batı Denizi*'nin Bizans İmparatorluğu'na

sında) oturan, Hunların (Xiongnu 匈奴) farklı bir soyu (biezhong 別種) olup farklı/bağımsız bir bölük (buluo 部落) hâline gelen Türklerin (Tujue 突厥, Göktürkler) soyadları (xing 姓) *Ashina*'dır 阿史那.<sup>7</sup> Türklerin ataları orada yaşarlarken komşu

yakın bir yerde olduğunu düşündüklerine değinmiştir (Sinor, "The Legendary...", s. 226). Mather'ın incelemelerine dayanan Klyashtorny ve Livšits, *Batı Denizi*'nin Gansu'daki 甘肅 Ecin Irmağı'nın (Etsin-gol, Çince *Ejinahe* 額濟納河) deltası olduğunu yazmışlardır (Sergej G. Kljaštorny ve Vladimir A. Livšic, "The Sogdian Inscription of Bugut Revised", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, XXVI/1, (1972), s. 71). Taşağul da bu görüşü benimsemiştir (Taşağul, *Gök-Türkler*, s. 9, 95, 110; Taşağul, *Ergenekon'dan...*, s. 40-41). Gömeç, bu konuda Hirth'in görüşünü benimsemiştir (Saadettin Yağmur Gömeç, *Kök Türk Tarihi*, Berikan Yayınevi, Ankara, 2016, s. 48). Kirilen ise burasının Doğu Türkistan'daki Bosten Gölü (Uygurca *Bağraş Kölü*, Çince *Bositenghu* 博斯騰湖) olduğunu belirtmiştir (Kirilen, "Türk Türeyiş...", s. 76, *Eski Çin'in...*, s. 214).

<sup>7</sup> *SS*'da Göktürklerin atalarının Batı Denizi'nin sağında, *BS*'da ise üstünde oturdukları yazılmış, *TD* ve *CFYG*'de *SS*'daki bilgiler tekrarlanmış, *ZS*'da ise herhangi bir bilgi verilmemiştir. *ZS*'ya göre Göktürkler Hunların farklı bir soyu (biezhong) iken, farklı (bie 別) bir bölük (buluo) olmuşlardır. *BS*'da ise Göktürklerin bağımsız (du 獨) bir bölük iken, Hunların farklı bir soyu hâline geldikleri yazılmıştır. *TD* yalnızca Göktürklerin Hunların farklı bir soyu oldukları bilgisine yer vermiş ve onların bağımsız bir bölük oluşlarına değinmemiştir. *CFYG*'de ise bu bilgilerin hiç birisi bulunmamaktadır (*BS* 99.3285; *CFYG* 956.11251b; *SS* 84.1863; *TD* 197.5401; *ZS* 50.907). Daha önce genellikle "boy" yani "kabile" olarak çevrilen *buluo* teriminin, yeni araştırmalara göre "bölük" olarak çevrilmesi gerektiği anlaşılmıştır (İsenbike Togan, Günül Kara ve Cahide Baysal, *Çin Kaynaklarında Türkler: Eski T'ang Tarihi (Chiu T'ang-shu) 194a: "Türkler" Bölümü: Açıklamalı Metin Neşri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2006, s. 150-151; Christopher Atwood, "The Notion of Tribe in Medieval China: Ouyang Xiu and the Shatuo Dynastic Myth", *Miscellanea Asiatica: Festschrift in Honour of Françoise Aubin*, ed. Denise Aigle, Isabelle Charleux, Vincent Goossaert ve Roberte Hamayon, Institut de Monumenta Serica, Sankt Augustin, 2010, s. 593-596). Taşağul, burada Altayların güney etkeleri tabiriyle uyuşması bakımından *BS*'nin dışındaki kayıtları daha doğru bulduğunu belirtmiştir (Taşağul, *Gök-Türkler*, s. 9). Ancak, Taşağul sonradan *BS*'daki kaydı esas alan bir çeviri yapmıştır (Taşağul, *Ergenekon'dan...*, s. 41). Çin kaynaklarında *Ashina* olarak geçen boy adının Türkçe şekline bugüne kadar Eski Türkçe yazıtlarda rastlanmamıştır. Göktürlere ait olup Soğdça yazılmış olan Bugut Yazıtı'nın Yoshida tarafından yapılmış çevirisine göre, bu yazıtın B1 satırında bu boy adı (*ʿ*)*gy-n's* olarak geçmektedir ve Yoshida bu adı \**Aşinas* olarak okumuştur (Ölmez, *a.g.e.*, s. 67, 69). Pulleyblank'e göre *Ashina* 阿史那 adının EOÇ okunuşu *ʔa-ʂi'-na<sup>h</sup>* ve *ʔa-ʂi'-na<sup>h</sup>*, GOÇ okunuşu da *ʔa-ʂi'-na<sup>h</sup>* şeklindedir (Edwin G. Pulleyblank, *Lexicon of Reconstructed Pronunciation in Early Middle Chinese, Late Middle Chinese, and Early Mandarin*, UBC Press, Vancouver, 1991, s. 23, 221, 283). Baxter ise a 阿 ve na 那 karakterlerinin Orta Çince okunuşunu vermemişse de *shi* 史 karakterinin Orta Çince okunuşunun yeniden canlandırılmasını *ʂiX* şeklinde yapmıştır (William H. Baxter, *An Etymological Dictionary of Common Chinese Characters [Preliminary Draft of 28 October 2000]*, 2000, s. 123). Çince'de a 阿 karakteri e şeklinde de okunabilmektedir ve bu karakterin e okunuşunun Orta Çince okunuşu, Baxter tarafından *ʔa* olarak verilmiştir (Baxter, *a.g.e.*, s. 31). *Ashina* adının hangi dilden geldiği ve anlamı konusunda araştırmacılar arasında ortak bir görüşe varılamamıştır. Bu konuda tartışmalar için bkz. Sinor, "The Legendary...", s. 234; Christopher I. Beckwith, *The Tibetan Empire in Central Asia: A History of the Struggle for Great Power among Tibetans, Turks, Arabs, and Chinese during the Early Middle Ages*, Princeton University Press, Princeton, 1993, s. 206-208; Sergej G. Klyashtorny, "The Royal Clan of the Turks and the Problem of Early Turkic-Iranian Contacts", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, XLVII/3, (1994), s. 445-447; Gömeç, *a.g.e.*, s. 48; Christopher I. Beckwith, *Empires of the Silk Road: A History of Central Eurasia from the Bronze Age to the Present*, Princeton University Press, Princeton, 2009, s. 411-412; Peter B. Golden, "Ethnogenesis in the tribal zone: The Shaping of the Turks", *Studies on the Peoples and Cultures of the Eurasian Steppes*, ed. Cătălin Hriban, Editura Academiei Române – Muzeul Brăilei Editura Istros, București – Brăila, 2011, s. 47-48; Christopher P. Atwood, "Some Early Inner Asian Terms Related to the Imperial Family and the Comitatus", *Central Asiatic Journal*, 56, (2012-2013), s. 68-78; Christopher I. Beckwith, "The Pronunciation, Origin, and Meaning of *A-shih-na* in Early Old Turkic", *Central Eurasia in the Middle Ages:*



bir ülkenin saldırısına uğrayıp yenilirler; düşmanlar bütün aileleri, erkek-kadın demeden küçük-büyük herkesi öldürürler.<sup>8</sup> Geriye bir tek yalnızca on yaşında olan bir oğlan çocuğu kalır, askerler onun küçük olduğunu görüp öldürmeye kıyamazlar, böylece ayaklarını ve kollarını kesip onu otlarla kaplı bir bataklıkta (caoze 草澤) ortasında terk ederler.<sup>9</sup> Bataklıkta bir dişi kurt (pinlang 牝狼) vardır ve çocuğa her seferinde et getirip besler; çocuk müteakiben et yiyerek hayatta kalır ve büyür, kurtla birlikte olur, sonra kurt gebe kalır.<sup>10</sup> Komşu ülkenin hükümdarı bu çocuğun hâlâ yaşadığını duyunca, öldürülmesi için yeniden adamlarını gönderir ve onlara çocuğu öldürmelerini buyurur.<sup>11</sup> Gelen kişiler kurdun çocuğun yanında olduğunu

*Studies in Honour of Peter B. Golden*, ed. Osman Karatay ve István Zimonyi, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 2016, s. 39-46 ve Taşağıl, *Ergenekon'dan...*, s. 41. Golden, bu konudaki görüşlerin çoğunu bir araya getirip özetleyerek okuyuculara sunmuştur: “Rastorgueva & Édel’man (2000–2015, I: 284–286): \*axšaina ‘sinij, goluboj, zelenyj, sizyj’ Khotano-Saka āššaina-āššena ‘blue’ = Türk. *kök* ‘blue’, Clauson (1972: 708–709), āššaina ‘blue’, Bailey (2010: 26–27), also Tokharian A āšna ‘blue’ = Türk *Kök* ‘blue’, Kljaštornyj (1994: 445–447) and lengthy discussions in Atwood (2012–2013: 68–81) (Turk. *ašī~aršī* < ultimately Sanskrit *ṛṣi* ‘Vedic poet, sage’ < \**Rṣi*la ‘holy sacred’ or ‘Heavenly/Holy origin’) and Beckwith (2016: 39–46) \**Aršila* ‘noble kings’ < Tokh. A *ārsi* ‘noble’; cf. Ἀρσίλας above.” (Peter B. Golden, “The Great King of the Türks”, *Turkic Languages*, 20, (2016), s. 42).

<sup>8</sup> *ÇS*’da yalnızca Göktürklerin komşu bir ülke tarafından yenilgiye uğratıldıkları ve bütün ailelerin yok edildikleri, *SS*’da ise Göktürklerin komşu bir ülke tarafından yok edildikleri, erkek-kadın demeden küçük-büyük herkesin öldürüldüğü anlatılmıştır. *BS* *ÇS*’yu, *TD* ve *CFYG* ise *SS*’yu tekrarlamıştır (*BS* 99.3285; *CFYG* 956.11251b; *SS* 84.1863; *TD* 197.5401; *ÇS* 50.907). *ÇS*’da, *SS*’da, *TD*’de ve *CFYG*’de geçen *linguo* 鄰國 ifadesini Ögel “Lin memleketi” olarak almış, kesin olmamakla birlikte bu adın Serbi (Xianbei 鮮卑) ya da Tabgaç (Tuoba 拓跋) kavimleriyle bir ilişkisinin olabileceğini düşünmüş, ancak bir sonuca varamamıştır. Taşağıl da bu duruma işaret etmiş ve ifadenin “komşu devlet” anlamına geldiğini belirtmiştir (Ögel, “Doğu Göktürkleri...”, s. 85, 103-104; Taşağıl, *Gök-Türkler*, s. 8; Taşağıl, *Ergenekon'dan...*, s. 41). Kırilen ise bu ülkenin Kuça olabileceğini yazmıştır. Ayrıca ona göre, mitte geçen hükümdarın Kuça kralı Jinhua 金花 olması mümkündür (Kırilen, “Türk Türeyiş...”, s. 78-86).

<sup>9</sup> Çocuğun atıldığı yer *ÇS*’da ve *BS*’da “otlarla kaplı bataklık (caoze)” şeklinde verilmişken *SS*’da, *TD*’de ve *CFYG*’de “büyük bataklık (daze 大澤)” biçiminde yazılmıştır. *ÇS*’da çocuğun yaşı verilmişken *SS*’da verilmemiş, buna karşılık *ÇS*’da çocuğun bir tek ayaklarının kesildiği yazılmışken (nai yue qi zu 乃則其足) *SS*’da hem ayakların hem de kolların kesildiği (yue zu duan bi 則足斷臂) yazılmıştır. *BS*’da ve *TD*’de, *ÇS*’daki anlatı kopyalanarak kolların da kesildiği eklenmiştir (*BS*’da *nai yue zu duan qi bi* 乃則足斷其臂, *TD*’de *nai yue zu duan bi* 乃則足斷臂). *CFYG*’de ise *SS*’nun anlatısı kopyalanmıştır (*BS* 99.3285; *CFYG* 956.11252a; *SS* 84.1863; *TD* 197.5401; *ÇS* 50.907). Kırilen de metinler arasındaki bu farkı vurgulamıştır (Kırilen, “Türk Türeyiş...”, s.77). *SS*’da, *BS*’da, *TD*’de ve *CFYG*’de görülen *duan* 斷 kelimesi, Çincelem hem “kesmek” hem de “kırmak” anlamına gelmektedir. Ögel, Liu, Sinor, Yamada ve Taşağıl bunu “kesmek” anlamıyla vermişlerdir (Ögel, “Doğu Göktürkleri...”, s. 85; Liu, *Die Chinesischen...*, c. 1, s. 40; Sinor, “The Legendary...”, s. 224; Yamada, *a.g.e.*, s. 243; Taşağıl, *Gök-Türkler*, s. 11, 95, 110; Taşağıl, *Ergenekon'dan...*, s. 41). Kırilen ise *SS*’daki ve *BS*’daki metinleri çevirirken, bu kelimeyi “kırmak” olarak tercüme etmiştir (Kırilen, “Türk Türeyiş...”, s.77, *Eski Çin’in...*, s. 214).

<sup>10</sup> *ÇS*’da bu anlatı biraz özet geçilmiş, *SS*’da ise biraz daha ayrıntıya girilmiştir. *BS*’da *ÇS*’daki, *TD*’de ve *CFYG*’de ise *SS*’daki anlatı kopyalanmıştır (*BS* 99.3285; *CFYG* 956.11252a; *SS* 84.1863; *TD* 197.5401-5402; *ÇS* 50.907).

<sup>11</sup> *ÇS*’da hükümdarın, çocuğun yaşadığını duyunca öldürülmesi için yeniden adamlarını gönderdiği, *SS*’da ise hükümdarın yine adamlarına çocuğu öldürmelerini buyurduğu yazılmıştır. *BS*’da *ÇS*’daki, *CFYG*’de

görürler, kurdu da öldürmek isterler, ancak kurt sanki tanrısal (shen 神) bir yardım almış gibi olur, denizin doğusunda Koçu Ülkesi'nin (Gaochangguo 高昌國, Turfan)<sup>12</sup> kuzeyindeki ya da kuzeybatısındaki bir dağa kaçır.<sup>13</sup> Dağda bir mağara (xue 穴) vardır, mağaranın içinde otlarla kaplı bir ova (pingrang maocao 平壤茂草) bulunmaktadır, çapı yüzlerce *li* 里 (1 li  $\approx$  0,5 kilometre) olup dört tarafı hep dağdır.<sup>14</sup> Kurt burada saklanıp sonra on oğul doğurur.<sup>15</sup> On oğul büyüyünce dışarı çıkıp eş alıp onları gebe bırakırlar; sonra hepsinden bir soy olur. *Ashina* birisinin soyadı (xing) olup en değerli olandır; sonra *Ashina* uzun süreliğine hükümdar olur.<sup>16</sup> Böylece Türkler otağlarının (ya 牙) kapısına kurt başlı tuğ (langtou du 狼頭纛) dikerler ve soylarını unutmadıklarını gösterirler.<sup>17</sup> Soyları çoğalır, sonunda yüzlerce aile olurlar.<sup>18</sup> Birkaç nesil sonra bütün bölükler ve herkes, Axian Şad'ın

*SS*'daki anlatı kopyalanmışken, bu cümle *TD*'de atlanmıştır (*BS* 99.3285; *CFYG* 956.11252a; *SS* 84.1863; *TD* 197.5402; *ŞS* 50.907).

<sup>12</sup> Koçu'nun tarihi için bkz. Erkin Ekrem, *Hsüan-Tsang Seyahatnamesi'ne Göre Türkistan*, (Basılmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2003, s. 89-90 ve Erkin Ekrem, "Kao-ch'ang Devleti: Kuruluşu ve Yıkılışı", *Türkiyat Araştırmaları*, 7, (2008), s. 5-32.

<sup>13</sup> *SS*'da kurdun tanrısal bir yardım alarak Koçu yakınlarındaki dağa kaçtığı yazılmışken, *ŞS*'da tanrısal bir yardımdan söz edilmemiştir. Dağın yeri *ŞS*'da Koçu'nun kuzeyi, *SS*'da ise denizin doğusunda, Koçu'nun kuzeybatısında olarak tarif edilmiştir. *BS*'da ayrıca kurdun denizin doğusuna uçarak dağa indiğinden bahsedilmiş, ancak *ŞS*'da ve *SS*'da kurdun yalnızca dağa gittiği anlatılmıştır. *TD*'de de tanrısal yardımdan söz edilmemiş ve kurdun denizin doğusuna uçarak dağa inmesi konusunda *BS* kopyalanmıştır. *CFYG* ise yalnızca kurdun dağa gidişinden söz etmiştir (*BS* 99.3285; *CFYG* 956.11252a; *SS* 84.1863; *TD* 197.5402; *ŞS* 50.907). Ögel, kurdun tanrısal yardım almasıyla ilgili ifadeyi "Fakat onun ilâhlarla irtibatı olduğundan bundan haberdar olarak hemen kaçtı ve denizin doğusundaki bir dağın üzerine gitti." şeklinde çevirmiştir (Ögel, "Doğu Göktürkleri...", s. 85). Yamada'nın çevirisine göre ise düşman askerleri, çocuğu canla başla koruyan dişi kurdun içine bir şeytanın girdiğini sanmışlardır (Yamada, *a.g.e.*, s. 243). Sinor, düşman hükümdarın çocuğu öldürmek için tek bir kişiyi gönderdiği şeklinde bir çeviri yapmayı tercih etmiştir (Sinor, "The Legendary...", s. 224). Ayrıca onun çevirisine göre kurda yardım eden doğaüstü varlık, bir "spirit" yani ruhtur (Sinor, "The Legendary...", s. 225).

<sup>14</sup> Mağaranın çapı *ŞS*'da yüzlerce *li*, *SS*'da ise iki yüz *li*'den fazla olarak verilmiştir. *BS*'daki anlatım *ŞS*'nın, *TD*'deki ve *CFYG*'deki anlatım da *SS*'nın kopyasıdır (*BS* 99.3285; *CFYG* 956.11252a; *SS* 84.1863; *TD* 197.5402; *ŞS* 50.907). Sinor'a göre burada bir mağaradan çok, çevresi yüksek dağlarla çevrilmiş bir açık hava amfiteyatrosuna benzeyen bir vadi söz konusudur (Sinor, "The Legendary...", s. 235-236, 246).

<sup>15</sup> Kurdun mağarada saklanmasından *ŞS*'da bahsedilmişken *SS*'da bahsedilmemiştir. *ŞS*'daki anlatım *BS*'da, *SS*'daki anlatım da *TD*'de ve *CFYG*'de tekrarlanmıştır (*BS* 99.3285; *CFYG* 956.11252a; *SS* 84.1863; *TD* 197.5402; *ŞS* 50.907).

<sup>16</sup> *ŞS*'da on oğlun büyüyüp dışarı çıkmaları, eş alıp onları gebe bırakmaları, hepsinden bir soy gelişmesi ve bunlardan birisinin *Ashina* olması anlatılmışken, *SS*'da *Ashina*'nın bir soyun adı olup en değerli olan soyun o olduğu ve uzun süre hükümdarlık yaptığı anlatılmıştır. *BS*'da, *TD*'de ve *CFYG*'de bütün bu anlatımlar birbirlerine karıştırılıp sentezlenerek yazılmıştır (*BS* 99.3285; *CFYG* 956.11252a; *SS* 84.1863; *TD* 197.5402; *ŞS* 50.907).

<sup>17</sup> Bu bilgi *ŞS*'da ve *TD*'de bulunmazken *SS*'da, *BS*'da ve *CFYG*'de yazılmıştır (*BS* 99.3285; 5402; *CFYG* 956.11252a; *SS* 84.1863).

<sup>18</sup> Bu bilgi bir tek *ŞS*'da yazılmış, *BS* ve *TD*'de tekrarlanmış, *SS* ve *CFYG*'de ise yazılmamıştır (*BS* 99.3285; *TD* 197.5402; *ŞS* 50.907).

(Axian She 阿賢設)<sup>19</sup> önderliğinde mağaradan çıkarlar, Rurulara (茹茹 / 蠕蠕)<sup>20</sup> bağlanırlar.<sup>21</sup> Uluğ Yabğu (Da Yehu 大葉護, Büyük Yabgu) döneminde soyları daha da güçlenirler.<sup>22</sup> Altay Dağları'nın (Jinshan 金山) güney yamacında yerleşirler ve Rurular için demircilik yaparlar. Altayların biçimi demir tolgaya benzer, onların dilinde demir tolgaya (doumou 兜鍪) *Türk* (*Tijue* 突厥) denilir, sonra bu yüzden bu adı benimserler.<sup>23</sup> Metinlerde buradan itibaren Göktürklerin bilinen tarihleri anlatılmaya başlanır.

<sup>19</sup> Göktürklerin bu erken dönemlerinde karşılaşılan kişi adlarının ve unvanların asıllarının ne olduğu bugüne kadar ortaya çıkarılamamıştır. Ögel, bu unvanın *A Xian Şad* şeklinde üç ayrı parça olarak okunması gerektiğini düşünmüştür (Ögel, “Doğu Göktürkleri...”, s. 112; Ögel, *Türk Mitolojisi*, c. I, s. 28). Sinor bu unvanı *A-hsien-shih* (*Axianshi*) biçiminde okumuş, *shih* olarak okuduğu karakterin Göktürklerdeki *Şad* unvanına denk geldiğini belirtmiştir (Sinor, “The Legendary...”, s. 225, 227-228). Pulleyblank'e göre *Axian'in* 阿賢 EOÇ okunuşu *ʒa-yen*, GOÇ okunuşu da *ʒa-xfjian* şeklindedir (Pulleyblank, *a.g.e.*, s. 23, 335). *A* 阿 karakterinin Orta Çince okunuşunu vermemiş olan, ancak *e* 阿 karakterinin Orta Çince okunuşunu *ʒa* biçiminde veren (Baxter, *a.g.e.*, s. 31) Baxter ise, *xian* 賢 karakterinin Orta Çince okunuşunu *hen* şeklinde yeniden canlandırmıştır (Baxter, *a.g.e.*, s. 148). Ögel, Golden ve Kirilen, bu unvanı da görülen *xian* kelimesinin Çince “bilge” anlamına gelmesinden ötürü, bu unvanın Türkçe aslının da *Bilge* olabileceğine işaret etmişlerdir (Ögel, “Doğu Göktürkleri...”, s. 112; Golden, *An Introduction...*, s. 119; Kirilen, *Eski Çin'in...*, s. 217). Gömeç ise bu adın Türkçesinin *Akı* olduğunu ileri sürmüştür (Gömeç, *a.g.e.*, s. 66).

<sup>20</sup> Bu metinlerde geçen Rurular, Çin kaynaklarında “Kalabak Kurtçuklar” anlamına gelen *Ruru* ya da *Ruanruan* (茹茹 ve 蠕蠕 olarak yazılmıştır) biçiminde geçen, 350'li yıllarda kurulan, 5. yüzyıl ile 6. yüzyılın ilk yarısında Moğolistan'a hükmeden, 555'te de Göktürkler tarafından yıkılan devletin sahipleriydiler. Çinlilere göre bu devletin sahipleri kendilerine *Rouan* 柔然 diyorlardı (Eberhard, *a.g.e.*, s. 100-101; Liu, *Die Chinesischen...*, c. II, s. 782). Rouranlar hakkında ayrıntılı çalışmalar için bkz. Woo Duck-chan, *Juan-juan'lar*, (Basılmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1995 ve Kürşat Yıldırım, *Bozkırın Yitik Çocukları Juan-juan'lar*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2015.

<sup>21</sup> *ŞS*'daki anlatıma göre Göktürkler birkaç nesil sonra hep birlikte mağaradan çıkıp Rurulara bağlanmışlarken, *SS*'ya göre birkaç nesil sonra Axian Şad, bölükleri mağaradan çıkarmış ve Rurulara bağlanmıştır. *SS*'daki anlatım *BS*'da ve *TD*'de kopyalanmış, ancak *CFYG*'de yer almamıştır (*BS* 99.3285; *CFYG* 956.11252a; *SS* 84.1864; *TD* 197.5402; *ŞS* 50.907).

<sup>22</sup> Bu bilgi bir tek *SS*'da yazılmış ve *BS*'da tekrarlanmış, *ŞS*'da, *TD*'de ve *CFYG*'de ise yazılmamıştır (*BS* 99.3285; *SS* 84.1864).

<sup>23</sup> Mitin gidişine göre bu bilgiyi burada yazan bir tek *ŞS* ve ondan kopyalayan *BS*'dir (*BS* 99.3285; *ŞS* 50.907). *SS*'da ve ondan kopyalayan *BS*'da, *TD*'de ve *CFYG*'de bölümün başında bu mitin anlatılmasından önce, Türklerin atalarının Gansu'daki Pingliang 平涼 bölgesinin karışık yabancıları (Za Hu 雜胡) oldukları, soyadlarının da *Ashina* olduğu yazılmıştır. Bu kaynaklarda Türklerin Sonraki Wei (Hou Wei 後魏; 386-535) imparatoru Taiwu 太武 (Tuoba Tao 拓拔燾; 424-452 yılları arasında hükümdar) tarafından yok edildikleri, Ashina'yla birlikte 500 ailenin Rurulara sığındıkları, bir dönem Altaylara yerleştikleri ve demirci olarak çalıştıkları belirtilmiştir. Yine bu kaynaklarda Altayların biçiminin demir tolgaya benzediği, onların dilinde demir tolgaya *Tijue* denildiği ve sonra bu yüzden bu adı benimsedikleri anlatılmıştır. Ardından da kaynaklarda “başka bir rivayete göre” denilerek kurttan türeyiş miti anlatılmaya başlanmıştır (*BS* 99.3285; *CFYG* 956.11251b; *SS* 84.1863; *TD* 197.5401). *Türk* adının “demir tolgâ” anlamına gelmesi, muhtemelen bir halk etimolojisinden ibarettir. *Türk* adının anlamı konusunda bkz. İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, Ötügen Neşriyat, İstanbul, 2002, s. 43-45 ve Taşağıl, *Gök-Türkler*, s. 12. Kirilen de *Türk* adının Çincesi olan *Tijue* hakkında incelemeler yapmıştır (Kirilen, *Eski Çin'in...*, s. 203-208; Gürhan Kirilen, *Göktürklerden Önce Türkler*, Gece Kitaplığı, Ankara, 2015, s. 13).

## b. Sibirya'da Türeyiş Miti

Göktürklerin yukarıda incelenen kurttan türeme mitinin yanı sıra, Güney Sibirya'da geçen bir başka köken miti daha bulunmaktadır. Bu mit esasen  $\zeta S$ da bulunmaktaysa da  $SS$ 'da yer almamaktadır. *BS*, *TD* ve *CFYG* ise  $\zeta S$ 'daki metni hemen hemen aynı biçimde alarak kopyalamışlardır; yalnızca *TD*'de birkaç cümle eksiktir.<sup>24</sup> Metinler karşılaştırıldığında, Göktürklerin Güney Sibirya'da geçen bu türeyiş mitinin ortak anlatısı şu şekildedir:

Başka bir söylentiye göre Türklerin ataları, \*Saka Ülkesi'nden (Suoguo 索國) çıkmışlardır ve Hunların kuzeyindelerdir.<sup>25</sup> Bölük beyinin (buluo daren 部落

<sup>24</sup> Metinler için bkz. *BS* 99.3286; *CFYG* 956.11252a; *TD* 197.5402;  $\zeta S$  50.908.

<sup>25</sup> Ögel, Çince metinlerde geçen *Suoguo*'yu 索國 tespit etmeye çalışmış ve bunun Tabgaçlar ile bağlantılı olabileceğini düşünmüş, ancak kesin bir sonuca ulaşamamıştır (Ögel, “Doğu Göktürkleri...”, s. 99). Liu, *Suo Ülkesi* meselesinde Serbi ve Tabgaç bağlantısı olabileceğine işaret etmiştir (Liu, *Die Chinesischen...*, c. II, s. 489). Ma, bu görüşe yakın olarak *Suo Ülkesi*'nin Serbi kökenli Tabgaçlar tarafından Çin'de kurulan Kuzey Wei (Bei Wei 北魏) Hanedanı (386-535) olduğunu yazmıştır (Erkin Ekrem, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Kavimleri (M.Ö. 2146-318)*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1995, s. 2). Sinor da Liu'nun görüşüne yakın bir görüş sunmuştur (Sinor, “The establishment...”, s. 287-288). Taşağıl, “Hunların kuzeyi” olarak anlatılan bölgenin, Altayların kuzeyi ile Yenisey Irmağı'nın kaynaklarının bulunduğu geniş havza olduğunu düşündüğünü belirtmiş, Serbi ve Tabgaç bağlantılarını ise kabul etmemiştir (Taşağıl, *Gök-Türkler*, s. 10). Başka bir çalışmasında da Taşağıl, *Suo Ülkesi* ifadesindeki *Suo*'nun “ipek gibi beyaz” anlamına geldiğini belirtmiş ve bu kelimeyle kuzeyin yani Sibirya'nın uçsuz bucaksız karla kaplı alanlarının kastedilmiş olabileceğini düşünmüştür (Taşağıl, *Ergenekon'dan...*, s. 40). Beckwith ise *Suoguo*'nun *Saka Krallığı* anlamına geldiğini ve *Suo*'nun Sakaları karşıladığını belirtmiştir (Beckwith, *Empires of...*, s. 405). Nitekim *Suo* 索 karakterinin Orta Çince okunuşu, Pulleyblank ve Baxter tarafından *sak* şeklinde verilmiştir (Baxter, *a.g.e.*, s. 130; Pulleyblank, *a.g.e.*, s. 298) ki bu da ses bakımından *Saka* kavim adına benzemektedir. Esasında *Saka* kavim adı *Hanshu*'da 漢書 ve *Hou Hanshu*'da 後漢書 *Sai* 塞 olarak geçmektedir (*Hanshu* 61.2692, 96A.3884, 3897, 96B.3901; *Hou Hanshu* 88.2924-2925). *Hanshu*'nun Zhonghua Shuju 中華書局 baskısının editörlerine göre, Çince Budist eserlerde geçen *Shizhong* 釋種 adı da *Sai* adı ile aynıdır ve *Shi* 釋 karakteri, ses bakımından *Sai* 塞 karakterine benzemektedir (*Hanshu* 61.2693). Pulleyblank'e göre *Sai* karakterinin EOÇ okunuşu *sək* iken, GOÇ okunuşu *sək* şeklindedir (Pulleyblank, *a.g.e.*, s. 271). Bu karakterin Orta Çince okunuşu Baxter tarafından *sok* olarak verilmiştir (Baxter, *a.g.e.*, s. 118). *Shi* karakterinin de Pulleyblank'e göre EOÇ okunuşu *ciəjk*, GOÇ okunuşu *xiəjk* biçimindedir (Pulleyblank, *a.g.e.*, s. 285). Baxter ise bu karakterin Orta Çince okunuşunu *syek* olarak yeniden canlandırmıştır (Baxter, *a.g.e.*, s. 124). *Sai* = *Saka* eşleştirmesi için bkz. Golden, *An Introduction...*, s. 46; İlhami Durmuş, *İskitler*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2007, s. 40-42; Beckwith, *Empires of...*, s. 378, 405; Ayşe Onat, *Çin Kaynaklarında Türkler: Han Hanedanı Tarihinde “Batı Bölgeleri”*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2012, s. 30. Beckwith, *Saka* adının Çin kaynaklarında *Sai*'in yanı sıra başka şekillerde de yazıldığını üzerinde durmuş ve *Suo*'yu bunların arasında saymıştır (Beckwith, *Empires of...*, s. 378, 405). Ayrıca Beckwith, Çin kaynaklarında Hunlar için kullanılan *Xiongnu* adının, *Saka* adıyla bağlantılı olabileceğine değinmiştir (Beckwith, *Empires of...*, s. 72, 405). Menandros'un Türklerle (Göktürkler) eskiden *Sakalar* (*Sakai* Σάκαι) denildiğine ilişkin aktardığı bilgi (Menander Protector Fr. 19; Gyula Moravcsik, *Byzantinoturcica*, c. II, E. J. Brill, Leiden, 1983, s. 264) de Beckwith'e göre Göktürklerin atalarının Saka Ülkesi'nden geldiklerine ilişkin Çin kaynaklarında aktarılan söylencenin aynısıdır (Beckwith, *Empires of...*, s. 405). Bizans kaynaklarında Göktürkler için İskitler (*Slythai* Σκῆται) adı da kullanılmıştır, ancak bu adlandırma Göktürklerin İskit olduklarını göstermemektedir ve bu kullanım, Bizans tarih yazımında yabancı halklar için daha eski etnonimleri kullanma geleneğinin bir

大人) adı *Abangbu*'dur 阿謗步, on yedi kardeşin<sup>26</sup> en büyüğüdür. Kardeşlerden birisinin adı *Yizhi Nishidu*'dur 伊質泥師都 ve kurttan doğmadır. *Abangbu*'nun kişiliği aptalca (yuchi 愚癡) olduğu için, devleti sonradan yıkılır.<sup>27</sup> *Nishidu* farklıdır ve olağanüstü güçlerden etkilenmiştir, yetenek olarak rüzgâr ve yağmur getirebiliyordur.<sup>28</sup> Söylenceye göre iki kadınla evlenir, birisi Yaz Tanrısı'nın (Xiashen 夏神),

örneğidir (Golden, "Ethnogenesis in...", s. 55; Moravcsik, *a.g.e.*, c. II, s. 279). Menandros'un Göktürlere eskiden *Sakalar* denildiğini kaydetmiş olmasının bu geleneğin bir parçası mı olduğu, yoksa buna dair Orta Asya kökenli bir duyum mu almış olduğu ise bilinmemektedir. Golden ise Beckwith'in *Suo = Saka* eşleştirmesine karşı çıkmış, bu terimin Doğu Türkistan'da Hoten'de bulunan Sakaları karşılamasının coğrafi olarak mümkün olmadığını belirtmiş ve Serbi bağlantısının daha muhtemel olduğunu düşünmüştür. Ancak Golden, Menandros'un Göktürklerin atalarına *Saka* denildiğini aktarmasına da dikkat çekmiştir. Golden'ın tespitine göre Menandros, antik geleneğe uygun olarak Avrasya konar-göçer halkları için her zaman İskitler (*Skythai*) terimini kullanmış olmasına karşılık, *Saka* adını benzer bir şekilde hiç kullanmamış ve bu adı bir tek Göktürklerin ataları için kullanmıştır (Golden, "Ethnogenesis in...", s. 43). Esas merkezleri Kazakistan Bozkırları ve Türkistan olan Sakaların, MÖ I. Binyıl'da Moğolistan'ın batısına ve Sibirya'nın güneyine doğru yayıldıkları bilinmektedir (Golden, "Ethnogenesis in...", s. 40-41). Çin kaynaklarındaki *Suo Ülkesi*'nin ve Menandros'un sözünü ettiği Sakaların, Moğolistan'a ve Sibirya'ya doğru yayılan Sakalar olabilecekleri de düşünülebilir. Nitekim Sakaların yayıldıkları bu bölge, Hunların kuzeyinde kalmaktadır.

<sup>26</sup> *BS*'da bu sayı yetmiş olarak verilmiştir (*BS* 99.3286). Sinor, *ÇS*'daki metni çevirirken bu sayıyı *BS*'ya uygun olarak vermiştir (Sinor, "The Legendary...", s. 226).

<sup>27</sup> Bu kişinin adı *ÇS*'da, *TD*'de ve *CFYG*'de hem *Abangbu* hem *Bangbu*, bir tek *BS*'da yalnızca *Abangbu* olarak yazılmıştır (*ÇS* 50.908; *BS* 99.3286; *TD* 197.5402; *CFYG* 956.11252a). Yamada bu adı *A-p'ang-pu* (*Abangbu*) şeklinde okumuştur (Yamada, *a.g.e.*, s. 243-244). *Abangbu* ve *Yizhi Nishidu* adlarının asıllarının ne olduğu konusunda bugüne kadar bir karara varılamamıştır. Ögel de bu konuya değinmiş, ancak bir sonuca ulaşamamıştır (Ögel, "Doğu Göktürkleri...", s. 110-111). Ona göre *Abangbu* adı, *A Bangbu* şeklinde iyi ayrı kısımdan oluşmuştur (Ögel, "Doğu Göktürkleri...", s. 110; Ögel, *Türk Mitolojisi*, c. I, s. 27). Pulleyblank, *Abangbu* 阿謗步 adının EOÇ okunuşunu *ʔa-paŋ<sup>h</sup>-bɔ<sup>h</sup>*, GOÇ okunuşunu da *ʔa-paŋ<sup>h</sup>-pʰuɔ<sup>h</sup>* şeklinde vermiştir (Pulleyblank, *a.g.e.*, 1991, s. 23, 29, 43). Baxter ise *a* 阿 karakterinin Orta Çince okunuşunu vermemiş, ancak *e* 阿 karakterinin Orta Çince okunuşunu *ʔa* şeklinde vermiş ve *Bangbu*'nun 謗步 Orta Çince okunuşunun yeniden canlandırılmasını *paŋH-buH* şeklinde yapmıştır (Baxter, *a.g.e.*, s. 4, 10, 31). *Yizhi Nishidu*'nun 伊質泥師都 Pulleyblank'e göre EOÇ okunuşu *ʔi-tri<sup>h</sup> neŋ-ʂi-tɔ<sup>h</sup>*, GOÇ okunuşunu da *ʔi-tri<sup>h</sup> niaŋ-ʂj-tuɔ<sup>h</sup>* biçimindedir (Pulleyblank, *a.g.e.*, s. 81, 223, 281, 365, 408). Baxter ise *Yizhi Nishidu*'nun Orta Çince okunuşunu *ʔij-tsyit neŋ-srj-tu* olarak yeniden canlandırmıştır (Baxter, *a.g.e.*, s. 29, 96, 123, 161, 181). Kırilen ayrıca *Abangbu*'nun çalışmalarda genellikle "aptalca" olarak çevrilen kişiliğini kendi tercümesinde "aptal ve avare" olarak vermiş, bu ifadenin tam çevirisinin ise "saf ve hastalıklı" olduğunu belirtmiştir (Kırilen, *Eski Çin'in...*, s. 215).

<sup>28</sup> *Yizhi Nishidu*'nun adının burada bütün metinlerde yalnızca *Nishidu* olarak yazılmış olması dikkat çekicidir. Bu ad *Yizhinishidu* şeklinde birleşik bir ad olabileceği gibi, *Yizhi Nishidu* şeklinde iki ayrı addan ya da unvandan oluşturulmuş da olabilir. Nitekim Ögel bu adı iki farklı ad şeklinde yazarken Hirth, Liu, Sinor, Taşağıl ve Kırilen birleşik yazmayı tercih etmişlerdir. Yamada ise bu adı bir yerde birleşik, bir yerde ayrı yazmıştır (Hirth, *a.g.e.*, s. 42; Ögel, "Doğu Göktürkleri...", s. 86, 110; Liu, *Die Chinesischen...*, c. I, s. 6; Ögel, *Türk Mitolojisi*, c. I, s. 27; Sinor, "The Legendary...", s. 226; Yamada, *a.g.e.*, s. 243-244; Taşağıl, *Gök-Türkler*, s. 11, 96, 111; Kırilen, *Eski Çin'in...*, s. 215). Taşağıl, daha sonra yaptığı bir çalışmasında bu adı *Ī-chih ni-shih-tou* (*Yizhi nishidou*) şeklinde yazmıştır (Taşağıl, *Ergenekon'dan...*, s. 42). Ögel ayrıca *Nishidu*'nun ikinci hecesini bir yerde *ssu* (*si*) şeklinde (Ögel, "Doğu Göktürkleri...", s. 86), bir yerde *shih* (*sh*) olarak (Ögel, "Doğu Göktürkleri...", s. 110-111), bir yerde ise *su* biçiminde (Ögel, *Türk Mitolojisi*, c. I, s. 27) okumuştur. Kırilen'in çevirisine göre *Nishidu*'nun hali başka, nefesi farklıdır; burada *Nishidu*'nun falcılık hislerinin güçlü olduğu ve okuyup üfleyerek rüzgâr ya da yağmur çağrabilirdiği anlatılmak istenmiş olabilir (Kırilen, *Eski Çin'in...*, s. 215).

diğeri Kış Tanrısı'nın (Dongshen 冬神) kızıdır. Kızlardan birisi gebe kalır ve dört oğul doğurur. Bunlardan birisi ak bir kuğuya (baihong 白鴻)<sup>29</sup> dönüşür. Oğullardan birisinin Abakan Irmağı (Afushui 阿輔水)<sup>30</sup> ile Kem Irmağı (Jianshui 劍水)<sup>31</sup> arasında bir ülkesi vardır, unvanı (hao 號) *Kırgız (Qigu 契骨)*<sup>32</sup> olur. Birisinin ülkesi Yenisey Irmağı'nda (Chuzheshui 處折水)<sup>33</sup> iken, birisi de Batı Sayan Dağı'nda

<sup>29</sup> Ögel bunu "leylek" olarak çevirmişken, Hirth ve Liu "schwan (kuğu)" olarak tercüme etmişlerdir (Hirth, *a.g.e.*, s. 42; Ögel, "Doğu Göktürkleri...", s. 87; Liu, *Die Chinesischen...*, c. I, s. 6; Ögel, *Türk Mitolojisi*, c. I, s. 27, c. II, s. 140-141). Sinor ve Kirilen de çevirilerini "kuğu" şeklinde yapmışlardır (Sinor, "The Legendary...", s. 226; Kirilen, *Eski Çin'in...*, s. 216). Yamada bu kelimeyi "a magnificent white bird (muhteşem bir ak kuş)" biçiminde çevirmiştir (Yamada, *a.g.e.*, s. 244). Taşağıl ise bu kelimeyi üç yerde "ördek" (Taşağıl, *Gök-Türkler*, s. 11; Ahmet Taşağıl, *Kök Tengri'nin Çocukları (Avrasya Bozkırlarında İslâm Öncesi Türk Tarihi)*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2013, s. 223; Taşağıl, *Ergenekon'dan...*, s. 42), bir yerde de "kuğu" olarak vermiştir (Taşağıl, *Gök-Türkler*, s. 11, 111).

<sup>30</sup> Hirth, *Afu Irmağı'nı* Abakan Irmağı olarak tespit etmiştir (Hirth, *a.g.e.*, s. 42). Liu, Ting'e dayanarak burasının Moğolistan-Tuva sınırındaki Uvs Gölü (Moğolca *Uvs Nuur* Увс Нуур, Tuvaca *Uspa-Hol'* Успа-Холь, Rusça *Ubsu-Nur* Убсу-Нур ve *Ubsa* Убса) olduğunu belirtmiştir (Liu, *Die Chinesischen...*, c. II, s. 489). Ögel ise bu ırmağın neresi olduğunu bilinmediğini yazmıştır (Ögel, "Doğu Göktürkleri...", s. 103). Klyastorniy (Golden, *An Introduction...*, s. 119), Sinor (Sinor, "The Legendary...", s. 228) ve Taşağıl (Taşağıl, *Ergenekon'dan...*, s. 42) da Hirth'in görüşüne katılmışlardır. Pulleyblank, *Afu* 阿輔 adının EOÇ okunuşunu *ʔa-buʔ*, GOÇ okunuşunu da *ʔa-fhijʔ* ve *ʔa-fhuʔ* şekillerinde vermiştir (Pulleyblank, *a.g.e.*, s. 23, 100). *A* 阿 karakterinin Orta Çince okunuşunu vermemiş olan, ancak *e* 阿 karakterinin Orta Çince okunuşunu *ʔa* biçiminde veren (Baxter, *a.g.e.*, s. 31) Baxter ise, *fu* 輔 karakterinin Orta Çince okunuşunu *ɦjuX* şeklinde yeniden canlandırmıştır (Baxter, *a.g.e.*, s. 37). Bütün bu Orta Çince okunuşlar, söz konusu dağların günümüzdeki adı olan *Abakan*'daki *Aba* kelimesini yansıtmaktadır. *Apa* kelimesi Eski Türkçede "ayı" anlamına gelmekte olup, Abakan Irmağı'nın yer aldığı Hakasya'da konuşulan Hakasçada da bu anlama *aba* şeklinde kullanılmaktadır (Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford University Press, Oxford, 1972, s. 5). Hakasçada "ayı" anlamındaki *aba* kelimesi için ayrıca bkz. *Hakasça-Türkçe Sözlük*, haz. Emine Gürsoy-Naskali, Viktor Butanayev, Almagül İsina, Erdal Şahin, Liaisan Şahin ve Aylin Koç, *Türk Dil Kurumu Yayınları*, Ankara, 2007, s. 23.

<sup>31</sup> Bu ırmağın adı *ʔS*'da *Jianshui* 劍水, *BS*'da da *Jianshui* 劍水 şeklinde yazılmışken, *TD*'de ve *CFYG*'de bu ad verilmemiştir (*BS* 99.3286; *CFYG* 956.11252a; *TD* 197.5402; *ʔS* 50.908). Hirth burasını Kem Irmağı olarak tespit etmiş, Ögel, Sinor, Yamada ve Taşağıl da bu görüşü kabul etmişlerdir (Hirth, *a.g.e.*, s. 42; Ögel, "Doğu Göktürkleri...", s. 103; Sinor, "The Legendary...", s. 228; Yamada, *a.g.e.*, s. 244; Taşağıl, *Gök-Türkler*, s. 11; Taşağıl, *Ergenekon'dan...*, s. 42). Ting'e dayanan Liu, *Jianshui*'nin Tannu Tuva'nın güney sınırındaki Ulu Kem Irmağı, yani Yenisey Irmağı'nın yukarı kısımları olduğunu yazmıştır (Liu, *Die Chinesischen...*, c. II, s. 489). Klyastorniy, bu ırmağın Kem/Yenisey olduğunu düşünmüştür (Golden, *An Introduction...*, s. 119). Liu'ya benzer şekilde Sinor, bu ırmağın tam olarak Yukarı Yenisey olduğunu belirtmiştir (Sinor, "The Legendary...", s. 228). Nitekim *jian* 劍 karakterinin Orta Çince okunuşları da Eski Türkçedeki *Kem* sesini yansıtmaktadır. Pulleyblank'e göre bu karakterin EOÇ okunuşu *kianʔ*, GOÇ okunuşu da *kiam* iken, Baxter bu karakterin Orta Çince okunuşunu *ɦjomH* şeklinde canlandırmıştır. *Jian* 劍 karakterinin Orta Çince okunuşları ise, Pulleyblank ve Baxter tarafından verilmemiştir (Baxter, *a.g.e.*, s. 61; Pulleyblank, *a.g.e.*, s. 148).

<sup>32</sup> Bu konuda bkz. Hirth, *a.g.e.*, s. 42; Liu, *Die Chinesischen...*, c. II, s. 489; Ögel, "Doğu Göktürkleri...", s. 100-101, 103; Taşağıl, *Gök-Türkler*, s. 11.

<sup>33</sup> Bu ırmağın Yenisey Irmağı olduğu konusunda görüş birliği vardır (Hirth, *a.g.e.*, s. 42; Liu, *Die Chinesischen...*, c. II, s. 489; Taşağıl, *Gök-Türkler*, s. 11; Taşağıl, *Ergenekon'dan...*, s. 42). Sinor, *Chuzhe*'nin bu ırmağın orta kısımları olabileceğini belirtmiştir (Sinor, "The Legendary...", s. 228). Bu adın ilk hecesini Yamada *Ch'i* (*Q*) şeklinde okumuştur (Yamada, *a.g.e.*, s. 244). Ögel, bu adın ikinci hecesini *chin* (*jin*) olarak okumuş ve bunun *jin* 斤 karakteriyle yazıldığını belirtmiştir. Ögel'in kullanmış olduğu nüshada bu hece



(Basichuzheshishan 跋斯處折施山)<sup>34</sup> oturmaktadır ve oğulların en büyüğüdür.<sup>35</sup> Dağın tepesinde Abangbu'nun soyundan gelen başkaları da vardır ve burada çok soğuğa maruz kalmaktadırlar; ayrıca çiy olduğu için yerler ıslaktır.<sup>36</sup> Büyük oğul, ateş yakıp götürerek onları ısıtmakta ve hepsine yardım etmektedir.<sup>37</sup> Sonra herkes itibarlı büyük oğlu başa geçirir, unvanı (hao) *Türk* olur, bu aynı zamanda *Neduliu Şad*'dır (*Neduliu She* 訥都六設).<sup>38</sup> *Neduliu*'nun on eşi vardır; doğurdukları oğulların

*jin* 斤 karakteriyle yazılmış olabileceği gibi Ögel, *zhe* 折 karakterini bu karaktere benzeyen *jin* 斤 karakteri ile karıştırmış da olabilir (Ögel, “Doğu Göktürkleri...”, s. 87, 103). Sinor ise bu heceyi *chih* (*zhi*) şeklinde okumuştur (Sinor, “The Legendary...”, s. 226, 228). Pulleyblank'e göre *Chuzhe* 處折 adının EOÇ okunuşu *tc'ʰɿ̯ɿ̯-tciat*, GOÇ okunuşu da *tʃ'ʰɿ̯-tʃiat* ve *tʃ'ʰɿ̯-tʃiat* biçimindedir (Pulleyblank, *a.g.e.*, s. 60, 400). Baxter ise bu adın Orta Çince okunuşunu *tsyhoH-tsyet* olarak yeniden canlandırmıştır (Baxter, *a.g.e.*, s. 19, 177). Atwood, *Chushe*'nin aslının *\*Chodzai* şeklinde bir ad olduğunu ileri sürmüştür (Atwood, “Some Early...”, s. 69).

<sup>34</sup> Bu adın ilk hecesi *ʒS*'da *Jian* 踐, *BS*'da ve *CFYG*'de ise *Ba* 跋 karakteriyle yazılmıştır (*BS* 99.3286; *CFYG* 956.11252a; *ʒS* 50.908). Liu bu dağın Batı Sayanlar olduğunu belirtmiş, Taşağıl da bu görüşü kabul etmiştir. Ögel ise bu adın üç farklı dağ adından oluştuğunu (*Jiansi* 踐斯, *Chuzhe* 處折, *Shi* 施) düşünmüş, ancak bunların hangi dağlar olduğunu tespit edememiştir (Liu, *Die Chinesischen...*, c. II, s. 489; Ögel, “Doğu Göktürkleri...”, s. 103; Taşağıl, *Gök-Türkler*, s. 11; Taşağıl, *Ergenekon'dan...*, s. 42). Ögel ayrıca *ʒS*'daki *Jiansichuzheshishan* 踐斯處折施山 adını bir yerde “Chien-su ve Şin dağları” olarak yazmıştır (Ögel, *Türk Mitolojisi*, c. I, s. 28). Sinor da bu adı *Chien-hsi-ch'u-chih-shih* (*Jianxichuzhishi*; Sinor'ın *ch'u* olarak yazacağı hece, belinde *sh'u* olarak basılmıştır) şeklinde okumuş, upki Ögel gibi bu dağın neresi olduğunu tespit edemediğini belirtmiştir (Sinor, “The Legendary...”, s. 226, 228). Yamada ise bu adın okunuşunu *Chien Sü-chu-ché-shih* (*Jian Sızhuzheshi*) biçiminde vermiştir (Yamada, *a.g.e.*, s. 244). Pulleyblank, *Basi* adının EOÇ okunuşunu *bat-si̯* ve *bat-si*, GOÇ okunuşunu da *pfınat-sz* şeklinde vermiştir (Pulleyblank, *a.g.e.*, s. 27, 291). Baxter'a göre de *Basi*'nin Orta Çince okunuşu *bat-sje* biçimindedir (Baxter, *a.g.e.*, s. 2, 128). Pulleyblank, *Jian* karakterinin EOÇ okunuşunu *dzian*, GOÇ okunuşunu ise *tsfian* şeklinde yeniden canlandırmıştır (Pulleyblank, *a.g.e.*, s. 148). Bu karakterin Orta Çince okunuşu, Baxter'a göre *dzenX* şeklindedir (Baxter, *a.g.e.*, s. 60). *Shi* adının ise Pulleyblank tarafından yeniden canlandırılmış olan EOÇ okunuşu *ci̯* ve *ci*, GOÇ okunuşu *ʃi* şeklindedir (Pulleyblank, *a.g.e.*, s. 282). Baxter da bu adın Orta Çince okunuşunu *ʃye* olarak yeniden canlandırmıştır (Baxter, *a.g.e.*, s. 123). Atwood'a göre *Jiansichuzheshi*'nin 踐斯處折施 aslı *\*Dziansi-Chodzai* şeklinde bir addir (Atwood, “Some Early...”, s. 69).

<sup>35</sup> Bu cümle *TD*'de yoktur. *Kem Irmağı* ifadesi ise *CFYG*'de yazılmamış, muhtemelen unutulmuştur.

<sup>36</sup> Bu cümle *TD*'de mevcut değildir. Metinlerdeki *lu* 露 kelimesini Taşağıl “çığ”, Kirilen de “ıslak” olarak çevirmişlerdir (Kirilen, *Eski Çin'de...*, s. 216; Taşağıl, *Gök-Türkler*, s. 111). Ancak Taşağıl, başka bir çalışmada bu ifadeye yer vermemiştir (Taşağıl, *Ergenekon'dan...*, s. 42). Sinor da bu ifadeyi tercüme etmemiştir (Sinor, “The Legendary...”, s. 226).

<sup>37</sup> Bu cümle de *TD*'de yoktur.

<sup>38</sup> Bu unvan *ʒS*'da *Neduliu She* 訥都六設 ve *Neduliu*, *BS*'da *Naduliu She* 納都六設 ve *Duliu* 都六, *TD*'de ve *CFYG*'de de *Neduliu* ve *Duliu* şeklinde yazılmıştır. *XTS*'daki Türk Bölümü'nün Batı Türk kısmında ise bu unvan *Nedulu* 訥都陸 olarak verilmiştir (*BS* 99.3286; *CFYG* 956.11252a; *TD* 197.5402; *XTS* 215B.6055; *ʒS* 50.908). Sinor bu unvanı *Na-tu-liu-shih* (*Naduliushi*) olarak okumuştur (Sinor, “The Legendary...”, s. 227-228). Ögel, bu mitte geçen Göktürk adlarını incelemiş, ancak kesin bir sonuca ulaşamamıştır. Onun görüşüne göre bu adların kimi zaman eksik yazılmalarının nedeni, bunların birisi unvan birisi ad olacak şekilde iki bölümden oluşması ihtimalidir (Ögel, “Doğu Göktürkleri...”, s. 109-112). Nitekim Ögel, bu unvanın *Na Duliu Şad* olarak okunması gerektiğini düşünmüştür (Ögel, “Doğu Göktürkleri...”, s. 111-112; Ögel, *Türk Mitolojisi*, c. I, s. 27). Gömeç ise bu adın Türkçesinin *Apa Tuğlu* ya da *Törü* olduğunu ileri sürmüştür (Gömeç, *a.g.e.*, s. 66). *Duliu*'nun Göktürkler arasında kullanıldığına ilişkin bir başka örnek de, Tardu Kağan'ın oğlu

hepsi annelerinin soyadlarını (xing) alırlar, Ashina küçük eşinden<sup>39</sup> olan oğludur, unvanı (hao) *Axian Şad* olur.<sup>40</sup> Neduliu ölünce on anne çocukları arasından birisini seçeceklerdir, böylece büyük bir ağacın altında toplanırlar ve ortak bir karar alırlar. Bu karara göre ağaç yönünde yukarı doğru zıplanacaktır, en yükseğe zıplamayı başaran kişi de aralarından sıyrılacaktır.<sup>41</sup> Ashina'nın oğlu yaşça en küçüktür ama en yükseğe zıplar, bütün oğullar itibar göstererek onu başlarına geçirirler, unvanı (hao) *Axian Şad* olur.<sup>42</sup> Bu söylence her ne kadar farklıysa da, kurt soyundan gelme konusunda benzemektedir.<sup>43</sup>

### c. Yama'nın Miti

Çin kaynaklarında yukarıda incelediğimiz iki mitin dışında, *YYZZ* da ve ondan kopyalamış olan *TPGJ* de kayıtlı bir mit daha vardır.<sup>44</sup> Bu mite göre, Türkle-

---

ve Shegui Kağan'ın (Shegui Kehan 射匱可汗) babası olan *Duliu*'nun 都六 adında görülmektedir (*CFYG* 990.11633a). Pulleyblank, *Neduliu*'nun EOÇ okunuşunu *mwət-tɔ-luək*, GOÇ okunuşunu da *nut-tu-5-liwək* olarak yeniden canlandırmıştır (Pulleyblank, *a.g.e.*, s. 81, 198, 222). *BS*'da görülen *na* 納 karakterinin okunuşu, Pulleyblank'e göre EOÇ'de *nəp* ve *nap*, GOÇ'de *nap* şeklindedir (Pulleyblank, *a.g.e.*, s. 221). *XTS*'da görülen *lu* 陸 karakterinin EOÇ ve GOÇ okunuşları da Pulleyblank'e göre *liu* 六 karakterinin EOÇ ve GOÇ okunuşlarıyla aynıdır (Pulleyblank, *a.g.e.*, s. 201). Baxter ise *Neduliu*'nun Orta Çince okunuşunu *mwot-tu-fjuwək* biçiminde vermiş, *XTS*'daki *lu* karakterinin Orta Çince okunuşunun *liu* karakterinin Orta Çince okunuşuyla aynı olduğunu belirtmiş, ancak *BS*'daki *na* karakterinin Orta Çince okunuşunu vermemiştir (Baxter, *a.g.e.*, s. 29, 84-85, 95-96). *Duliu*'nun Pulleyblank ve Baxter tarafından verilen Orta Çince okunuşları, Kaşgarlı Mahmud'un (Maḥmūd el-Kāšğārī) *Divānu Lüğātī't-Türk*'te (*Divānu Lüğātī't-Türk*) “dölek, oturamaklı, gönüllü sâkin kişi” olarak çevirmiş olduğu ve bugün Türkiye Türkçesinde *Dölek* şeklinde hâlâ kullanılmakta olan *Tölek* kelimesine (Kaşgarlı Mahmut, *Divānū Lüğat-it-Türk Tercümesi*, çev. Besim Atalay, c. I, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1998, s. 387) ses bakımından benzemektedir. Nitekim Eski Uygur Türkçesinde *Tölek*'in kişi adı olarak kullanılmış olduğuna ilişkin bir kayıt da vardır (A. Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, İstanbul, 1968, s. 249). *Tölek* kelimesi için ayrıca bkz. Clauson, *a.g.e.*, s. 498. *Neduliu*'da ve *Naduliu*'da görülen *ne* 訥 ve *na* 納 karakterlerinin hangi sesi karşıladığı ise henüz çözülememiştir. Sinor'un bu konudaki görüşleri için bkz. Sinor, “The Legendary...”, s. 227-228.

<sup>39</sup> Metindeki “küçük eş” anlamına gelen *xiao qi* 小妻 ifadesi, Sinor tarafından “concubine (cariye)” olarak çevrilmiştir (Sinor, “The Legendary...”, s. 227).

<sup>40</sup> Metnin gidişatında burada oğlun unvanının *Axian Şad* olması bir tek *TD*'de yazılıdır (*TD* 197.5402).

<sup>41</sup> Bu cümle *TD*'de yoktur. Bir önceki cümlede olduğu gibi *Neduliu*'nun adı *ZS*'da *Neduliu*, *BS*'da ve *CFYG*'de *Duliu* olarak yazılmıştır (*BS* 99.3286; *CFYG* 956.11252a; *ZS* 50.908).

<sup>42</sup> Bu cümle de *TD*'de mevcut değildir. Daha doğrusu, Ashina'nın *Axian Şad* unvanını aldığı bilgisi, *TD*'in metninde daha önce verilmiştir. *CFYG*'de ise *Ashina* adı bu cümle içerisinde *Ashi* 阿史 şeklinde eksik yazılmıştır (*CFYG* 956.11252a).

<sup>43</sup> Metinlerin sonundaki bu cümle ile de bu mit ile yukarıda verilen kurttan türeyiş miti arasında bağlantı kurulmaktadır. Nitekim bu mitte de kurttan türeme motifi bulunmaktadır.

<sup>44</sup> Metinler için bkz. *TPGJ* 480.3957 ve *YYZZ* 4.44-45. Bu miti Eberhard ve Ögel, Türkçeye özetleyerek çevirmişlerdir (Eberhard, *a.g.e.*, s. 86; Ögel, *Türk Mitolojisi*, c. I, s. 569-570). Sinor ise bu miti İngilizceye çevirerek incelemiştir (Sinor, “The Legendary...”, s. 230-231). Yamada da bu miti İngilizceye çevirmiştir; ancak bu çeviri, Sinor'un tercümesinden biraz farklıdır (Yamada, *a.g.e.*, s. 244). Golden, Sinor'a dayanarak çalışmasında bu mite yer vermiş ve bu sayede mitin daha yaygın bir okuyucu kitlesine ulaşmasını sağlamıştır. Golden'in kitabının Karatay tarafından yapılan Türkçe çevirisi sayesinde de bu mit,



rin (Göktürkler) atasının *Yama* (*Shemo* 射摩)<sup>45</sup> adını taşıdığı söylenir; Şar Gölü'nün

Eberhard'ın ve Ögel'in yapmış oldukları özet çevirilerden sonra ilk kez daha kapsamlı bir şekilde Türkçeye kazandırılmıştır (Golden, *An Introduction...*, s. 119-120; Golden, *Türk Halkları...*, s. 131). Bu mitin Çince'den Türkçeye ilk tam çevirisi, tarafımızca yapılmıştır (Erkoç, *a.g.e.*, s. 42-43). Kapusuzoğlu da bu mitin TPGÇ'de aktarılan metnini Çince'den Türkçeye çevirmiştir (Kapusuzoğlu, *a.g.e.*, s. 12-13).

<sup>45</sup> Pulleyblank'e göre *Shemo*'nun 射摩 EOC okunuşu *zia<sup>h</sup>-ma*, GOÇ okunuşu da *şfia<sup>h</sup>-mua* biçimindedir (Pulleyblank, *a.g.e.*, s. 217, 279). Baxter ise bu adın Orta Çince okunuşunu *zyeH-ma* olarak vermiştir (Baxter, *a.g.e.*, s. 93, 121). Paris'teki Bibliothèque nationale de France'da Pelliot tibétain koleksiyonunda bulunan P.T. 1283 numaralı Tibetçe bir belgede BPN 9. satırda on iki Göktürk boyu arasında hükümdar *Zha ma Kha gan*'ın boyu da sayılmıştır (BPN 9; Federica Venturi, "An Old Tibetan Document on the Uighurs: A New Translation and Interpretation", *Journal of Asian History*, 42/1, (2008), s. 20-21). *Zha ma Kha gan* bu belgede ayrıca BPN 49.-50. ve 69.-70. satırlarda efsanevi bir Göktürk hükümdarı olarak geçmektedir (BPN 49-50, 69-70; Venturi, *a.g.e.*, s. 27, 29). Esasında metinde 9. satırda bu unvan *Zha ma Mo ngan* şeklinde yazılmıştır (BPN 9). Ancak Clauson ve Venturi tarafından bunun bir yazım yanlışlığı olduğu belirtilmiş ve *Zha ma Kha gan* olarak düzeltilmiştir (Gérard Clauson, "À propos du manuscrit Pelliot tibétain 1283", *Journal Asiatique*, 245, (1957), s. 13; Venturi, *a.g.e.*, s. 21). Nitekim 49.-50. ve 69.-70. satırlarda bu unvan *Zha ma Kha gan* şeklinde doğru biçimiyle görülmektedir (BPN 9, 49-50, 69-70). Clauson'a göre metinde geçen bu hükümdar, son Göktürk hükümdarı Ozmış Kağan'dır; Clauson ayrıca bu unvanı *Özmüş Kağan* şeklinde vermiştir (Clauson, "À propos...", s. 13). Ösawa, *Shemo*'nun 射摩 EOC okunuşunun Tibetçe belgedeki *Zha ma*'ya denk düştiğini belirtmiştir. Ongi Yazıtı'nda geçen efsanevi Göktürk hükümdarı *Yamu Kağan*'ın unvanında görülen *Yamu*'nın *Yama* olarak okunması gerektiğini yazan Ösawa, bunun da *Shemo* ve *Zha ma* ile aynı olduğunu öne sürmüştür. Ona göre Göktürklerin kullandıkları *Yama* adı, Hinduizm'de ve Budizm'de görülen tanrı *Tima* ya da *Yama*'nın adından gelmektedir. Atwood da Ösawa ile aynı fikirde olmuştur. Ona göre *Shemo*, Göktürklerin Ashina boyunun diğer bir adından başka bir şey değildir ve Atwood bu görüşünü desteklemek için, burada incelediğimiz mitte Göktürklerin atasının adının *Shemo* olmasını vurgulamıştır. Çince'de *she* 射 karakterinin *ye* olarak da okunduğunu belirten Ösawa ve Atwood, Çin kaynaklarında *Yabgu* gibi *y-* ile başlayan bazı Türkçe kelimelerin okunumunun alternatif olarak *sh-* ile de olduğunu ve Biçurin ile Chavannes gibi bazı Sinologların böyle durumlarda *sh-*li okumaları tercih ettiklerini belirtmişlerdir. Onlara göre bu durum, Türkçede o dönemdeki bazı ağız ve lehçe farklılıklarından kaynaklanmış da olabilir ve *Shemo* adı Çince'de *Yemo* olarak da okunabilir. Ösawa'ya ve Atwood'a göre Çince'deki *Shemo* ve *Yemo* ile Tibetçe'deki *Zha ma* biçimlerinin hepsi de *Yama*'ya ve onun Eski Türkçe'deki alternatif okunuşu *Cama*'ya karşılacaktır (Takashi Ösawa, "Revisiting the Ongi inscription of Mongolia from the Second Turkic Qaγanate on the basis of rubbings by G. J. Ramstedt", *Suomalais-Ugrilaisien Seuran Aikakauskirja*, 93, (2011), s. 176-177; Atwood, "Some Early...", s. 78-81). Günümüzde Çince'de 射 karakteri, Ösawa'nın ve Atwood'un da belirttikleri üzere hem *she* hem *ye* hem de *yi* şeklinde okunabilmektedir. Pulleyblank, bu karakterin günümüzdeki *ye* okunuşunun EOC okunuşunu *jia<sup>h</sup>*, GOÇ okunuşunu *jia<sup>h</sup>* olarak vermiştir (Pulleyblank, *a.g.e.*, s. 364). Karakterin günümüzdeki *yi* okunuşu da Pulleyblank'e göre EOC'de ve GOÇ'de *jia<sup>h</sup>* olarak okunmaktadır (Pulleyblank, *a.g.e.*, s. 370). Baxter ise karakterin günümüzdeki *ye* ve *yi* okunuşlarını Orta Çince okunuşlarını vermemiştir. Ongi Yazıtı'nın Batı Yüzü'nün 1. satırında geçen unvana gelecek olursak, yazıtı ilk okuyan kişi olan Radloff, bu unvanı *Yamu Kağan* olarak okumuştur (W. Radloff, *Die Altürkischen Inschriften Der Mongolei*, c. I, Otto Zeller Verlag, Osnabrück, 1987, s. 246-247). Ona göre bu unvan, *Bumın Kağan* unvanının farklı bir yazılışı olabilir (Radloff, *a.g.e.*, c. I., s. 253). Marquart, Onogawa, Malov, Sawada, Berta ve Aydın da aynı görüşü desteklemişlerdir (S. E. Malov, *Pamyatniki drevnyurkskoy pis'mennosti Mongolii i Kirgizii*, Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, Moskva, 1959, s. 8-9; Erhan Aydın, "Ongi Yazıtı Üzerine İncelemeler", *İlmi Araştırmalar: Dil ve Edebiyat İncelemeleri*, 25, (2008), s. 31-32; Árpád Berta, *Sözlerimi İyi Dinleyin...: Türk ve Uygur Runik Yazıtlarının Karşılaştırmalı İyini*, çev. Emine Yılmaz, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2010, s. 212, 217; Ösawa, *a.g.e.*, s. 177). Radloff'un yazıtın 1896'da yayımladığı rütuşuz ve rütuşlu fotoğraflarından rütuşlu olan fotoğrafta, bu unvan *Yamu Kağan* şeklinde görülmektedir (Ölmez, *Orhon-Uygur...*, s. 194; Mehmet Ölmez, "Ongi Yazıtı, Sorunlar ve Çözüm Önerileri", *Türk Dilü Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 64/1, (2016), s. 45).

(Shelihai 舍利海)<sup>46</sup> bir tanrısı (shen 神) vardır ve bu göl, Ashide Mağarası'nın (As-

Orkun, Tekin, Dobrovits, Berta ve Aydın da bu unvanı Radloff'a uygun olarak *Yamu Kağan* şeklinde vermişlerdir (Talât Tekin, *A Grammar of Orkhon Turkic*, Indiana University Publications, Bloomington, 1968, s. 255; Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1994, s. 128; Mihály Dobrovits, "Ongin Yazıtını Tahlile Bir Deneme", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 2000*, (2001), s. 147; Berta, *a.g.e.*, s. 208, 212, 217; Aydın, *a.g.e.*, s. 23, 31-32). Bu unvanı *Yamu Kağan* olarak okuyan Clauson, burada İstemi Kağan'ın kastedildiğini ileri sürmüştür (Gerard Clauson, "The Ongin Inscription", *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, 3/4, (1957), s. 182, 184, 188). Malov runik metnin neşrinde *Yamu Kağan* biçimine sadık kalırken, transkripsiyonda ve Rusça çeviride bu unvanı *Bumin Kağan* şeklinde yazmıştır (Malov, *a.g.e.*, s. 7-9). Rybatzki, *Yamu Kağan* olarak okuduğu bu unvanın Bumin Kağan, İstemi Kağan ya da Zha ma Kha gan ile eşleştirilmesi görüşlerine pek sıcak bakmamış ve bu unvanın *Yoluğ Kağan* unvanıyla karşılaştırılabileceğini önermiştir. Ayrıca ona göre bu yazıt Göktürk döneminde değil, Ötüken Uygur Kağanlığı'nın ilk yıllarında yazılmış olabilir ve *Yamu Kağan*'ın, Terh (Tariat) Yazıtı'nda Uygurların atası olarak verilen *Yoluğ* ile aynı kişi olması muhtemeldir (Volker Rybatzki, "Titles of Türk and Uigur Rulers in the Old Turkic Inscriptions", *Central Asiatic Journal*, 44/2, 2000, s. 209). Tariat Yazıtı'nın Doğu Yüzü'nün 1. satırında geçen *Yoluğ Kağan* unvanı ve Tekin'in bu unvan hakkındaki açıklamaları için bkz. Talât Tekin, "Kuzey Moğolistan'da Yeni Bir Uygur Anıtı: Taryat (Terhin) Kitabesi", *Belleten*, XLVI/184, (1982), s. 804, 811. User ve Ölmez de bu unvanı *Yamu Kağan* şeklinde okumuşlar, ancak yazıtta unvanın *Ya-* hecesinin olduğu yerin okunmasının problemi olduğuna işaret etmişlerdir (Hatice Şirin User, *Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları: Söz Varlığı İncelemesi*, Kömen Yayınları, Konya, 2009, s. 468; Ölmez, *Orhon-Uygur...*, s. 190, 194; Ölmez, "Ongi Yazıtı...", s. 51, 53). Ōsawa ise, Ramstedt'in ve Yadrintsev'in yazıtta aldıkları kopyalarda bu unvanın *Yama Kağan* olarak yazıldığını görüldüğünü belirtmiş ve yazıtın metnini yayımlarken unvanı bu şekilde vermiştir. Yukarıda da değindiğimiz üzere Ōsawa, *Yama*'nın *Shemo* ve *Zha ma* ile aynı olduğunu yazdıktan sonra, bu kişinin aynı zamanda *Bumin Kağan* olduğuna ilişkin görüşe katıldığını eklemiştir (Ōsawa, *a.g.e.*, s. 168, 176-177). Esasında Thomsen ve onun asistanı Wulff da bu unvanı *Yama Kağan* olarak okumuşlardır. Erdal, *Yama* kelimesinin "denilen" anlamında *ayma* ve "saygı gösterilen" anlamında *ayama* olarak da okunabileceğine işaret etmiş, ancak Thomsen'a ve Wulff'a uygun olarak bu unvanı *Yama Kağan* şeklinde okumuş ve bunun Tibetçe belgedeki *Zha ma Kha gan* ile eşleştirilmesine katıldığını belirtmiştir. Ancak Erdal, bu belgede unvanın geçtiği ilk yerde *Zha ma Mo ngan* olarak yazılmış olmasına dayanarak, Ongi Yazıtı'ndaki *Yama Kağan*'ın ve Tibetçe belgedeki *Zha ma Kha gan*'ın Göktürk hükümdarı Buhan Kağan'ı (Mugan Kehan 木杆可汗) karşıladığını düşünmüştür. Ona göre, bahsi geçen metinlerde askerî seferlerinden ve başarılarından söz edilen bu hükümdar, aynı özellikleri taşıyan ve on dokuz yıl boyunca tahtta kalan Göktürk hükümdarı Buhan Kağan'dan başkası olamaz (Marcel Erdal, "Ongin Yazıtı", çev. Semih Tezcan, "*Orhon Yazıtlarının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl*" Konulu III. Uluslararası Türkîyat Araştırmaları Sempozyumu – 26-29 Mayıs 2010 – Bildiriler Kitabı, ed. Ülkü Çelik Şavk, Hacettepe Üniversitesi Basımevi, Ankara, 2011, s. 364, 366). Ölmez ayrıca, Ōsawa'nın ve Erdal'ın çalışmaları sonucunda söz konusu unvanı *Yama Kağan* şeklinde okumanın daha doğru olacağını belirtmiştir (Ölmez, "Ongi Yazıtı...", s. 45).

<sup>46</sup> *THY*'ya göre Türk (Göktürk) boylarından birisinin adı *Sheli Chili* 舍利叱利 idi ve bu boy, Çin'in kuzeyindeki Dingxiang 定襄 bölgesinde yaşıyordu (*THY* 72.1307). Aynı kaynağa göre, Doğu Göktürk Kağanlığı'nın 630 yılında yıkılmasının ardından Çin'in kuzeyinde Yunzhong'a 雲中 yerleştirilen beş Göktürk boyundan birisinin adı *Sheli Tuli* 舍利吐利 idi ve bu boy için *Sheli Vilayeti* (*Shelizhou* 舍利州) kurulmuştu (*THY* 72.1315). *Sheli* Vilayeti, *XTS*'da 630'dan sonra Yunzhong'da yerleştirilen Göktürkler için kurulmuş olan vilayetlerin listesinde geçmektedir (*XTS* 43B.1120). *JTS*'da bu vilayetin adı yazılırken *zhou* 州 karakteri yazılmamış ve yalnızca *Sheli* 舍利 boy adı verilmiştir (*JTS* 38.1414). *Zizhi Tongjian* 資治通鑑 de *Sheli*'nin 舍利 Yunzhong'a yerleştirilerek idarî düzenlemeye tabi tutulduğundan söz etmiştir (Zizhi Tongjian 199.6269). Yaptığı araştırmada kaynaklardaki bu bilgilere yer vermiş olan Cen (Cen Zhongmian 岑仲勉, *Tujue Jishi* 突厥集史, c. II, Zhonghua Shuju 中華書局, Beijing 北京, 1958, s. 1070, 1072), *Sheli Tuli* adında görülen *Tuli*'nin 吐利 de *Sheli Chili*'deki *Chili* 叱利 ile aynı olduğunu belirtmiştir (Cen, *a.g.e.*, c. II, s. 1076).

Nitekim *tu* 吐 ve *chi* 叱 karakterlerinin birbirine benzediği görülmektedir. Ayrıca Çin'de Shanxi'de 山西 *Sheli* 舍利石鐵 adında bir Türk'e (Göktürk) ait bir mezar yazıtı bulunmuştur. Bu yazıtta *Sheli* boyu, Göktürkler 630'da Çin'e teslim olmadan önce iki nesil boyunca Göktürkler arasında düşük rütbeli görevler üstlenen bir boy olarak anlatılmıştır (Atwood, "Some Early...", s. 57). Yazıtta geçen *Shitie* 石鐵 adı da Çince "Taş Demir" anlamına gelmektedir ve eğer başka bir Türkçe adın transkripsiyonu değilse, Türkçenin tarihi dönemlerinde kullanıldığı görülen kişi adı *Taş Temir* ya da *Taş Temür*'ün Çince çevirisi olabilir. Türkçedeki *Taş Temür* adı için bkz. Faruk Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, c. I, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1999, s. 323, 330-331, 365, 394. Türkçede bu ada benzer şekilde *Temür Taş* şeklinde de bir ada sıklıkla rastlanılmaktadır; liste için bkz. Sümer, *a.g.e.*, c. II, s. 864. Görüldüğü üzere *Sheli* 舍利, Göktürk boylarından birisinin adıdır. Pulleyblank'e göre *Sheli*'nin 舍利 EOÇ okunuşu *cia<sup>h</sup> li<sup>h</sup>*, GOÇ okunuşu da *šia<sup>h</sup>-li<sup>h</sup>* şeklindedir (Pulleyblank, *a.g.e.*, s. 188, 279). Baxter ise bu adın Orta Çinçe okunuşunu *syæH-ljH* olarak vermiştir (Baxter, *a.g.e.*, s. 80, 121). *THY*'da verilmiş olan boy adında görülen *Chili*'nin 叱利 ise Pulleyblank tarafından verilmiş olan EOÇ okunuşu *tc<sup>h</sup>it-li<sup>h</sup>* ve *tc<sup>h</sup>it-li<sup>h</sup>*, GOÇ okunuşu da *tš<sup>h</sup>it-li<sup>h</sup>* şeklindedir (Pulleyblank, *a.g.e.*, s. 57, 188). Baxter'a göre ise bu adın Orta Çinçe okunuşu *tsyhit-ljH* biçimindedir (Baxter, *a.g.e.*, s. 17, 80). *Tuli*'nin 吐利 de Pulleyblank'e göre EOÇ okunuşu *t<sup>h</sup>o<sup>h</sup>-li<sup>h</sup>* şeklinde iken, GOÇ okunuşu *t<sup>h</sup>u<sup>h</sup>-li<sup>h</sup>* şeklindedir (Pulleyblank, *a.g.e.*, s. 188, 312). Baxter ise bu adın Orta Çinçe okunuşunu *thuX-ljH* olarak vermiştir (Baxter, *a.g.e.*, s. 80, 137). P.T. 1283 numaralı Tibetçe belgede *BPN* 9.-11. satırlarda verilen Göktürk boyları listesinde, 9. satırda *Shar Du-li* adında bir Göktürk boyunun adına rastlanılmaktadır (*BPN* 9; Venturi, *a.g.e.*, s. 21). Atwood, bunun *THY*'daki *Sheli Tuli* olduğunu tespit etmiş ve bunların *Sheli* ile *Tuli* şeklinde iki farklı Göktürk boyu olduğunu öne sürmüştür (Atwood, "Some Early...", s. 57). *Şar* adına sonraki dönemlerde Uygurlar ve Kitanlar (Qidan 契丹) arasında bir kurumun adı olarak rastlanılmaktadır (Atwood, "Some Early...", s. 58-60). Bu adın "kemik" ya da "beden" anlamlarına gelen Sanskrit bir kelimedendir (Akira Hirakawa, *A Buddhist Chinese-Sanskrit Dictionary*, The Reiyukai, Tokyo, 1997, s. 1000; Korhan Kaya, *Sanskrit-Türkçe Sözlük*, İmge Kitabevi, Ankara, 2006, s. 266; Manfred Mayrhofer, *Kurzgefaßtes etymologisches Wörterbuch des Altindischen – A Concise Etymological Sanskrit Dictionary*, c. III, Carl Winter – Universitätsverlag, Heidelberg, 1956, s. 307) alıntı olabileceği tahmin edilebileceği gibi, *Sarı* kelimesinin Eski Türkçe biçimi olan *Sarğ* ve *Sarı*'nın bir çeşidi olduğu da düşünülebilir. Zuyev, *Sheli*'nin karşılığının Türkçe *Şarı* ya da *Sarı* olduğunu düşünmüştür (Yu. A. Zuyev, "Tamgi loşadey iz vassal'nh knyazestv (Perevod iz kitayskogo soçineniya VIII-X vv. Tanhuuyao, t. III, tszyuan' 72, str. 1305-1308)", *Novyye materialy po drevney i srednevekovoy istorii Kazahstana*, Trudı instituta istorii, arheologii i étnografii, İzdatel'stvo Akademii nauk kazahskoy SSR, Alma-Ata, 1960, s. 119). Nitekim bazı tarihi Türk lehçelerinde *Sarı* kelimesi, *Şara* ve *Şarı* şeklinde görülmektedir. Hazar-Karadeniz bozkırlarında 5.-6. yüzyıllarda yaşayan Ogur topluluklarından birisinin adı, Bizans kaynaklarında *Saragouroi* Σαράγουροι olarak geçmektedir ki bu adın aslının \**Şarağur* yani \**Şara Ogur* olduğu belirtilmiştir. Golden ayrıca, Ortak Türkçe *Sarğ*'ın Ogur Türkçesinde *Şara*, Çuvaş Türkçesinde *Şurā*, Ortak Moğolcada *Şıra* ve Macarcada *Sárga* (Macarcada *s* harfi *ş* olarak okunmaktadır) biçimlerinde görüldüğünü eklemiştir (Moravcsik, *a.g.e.*, c. II, s. 267-268; Golden, *An Introduction...*, s. 97). Ayrıca Golden, *Sarı*'nın Ortak Türkçe *Sarğ*'ın ("sarı") Ogur lehçesindeki biçimi olduğunu belirtmiştir (Peter B. Golden, "Cumanica V: The Basmils and Qıpçaqs", *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 15, (2006-2007), s. 36, 41). El-Mervezî de *Tabâ'î el-Hayawân* adlı eserinde, Türk halklarını anlattığı kısımda *Şârî* adında bir halktan söz etmiştir ki Barthold ve Minorsky, bunun *Sarı*'yı karşılığının tespit etmişlerdir. Bu adın Kıpçaklar ya da Sarı Uygurlar için kullanıldığı tahmin edilmiştir; Mervezî de *Şârîlerin Basmıl* adındaki bir beylerinin adıyla bildiklerini yazmış, yani *Şârîleri* tarihteki Basmıllara bağlamıştır (V. Minorsky, *Sharaf al-Zamân Tâhir Marvazî on China, the Turks and India: Arabic text (circa A.D. 1120) with an English translation and commentary*, Royal Asiatic Society, London, 1942, s. 19, 30, 73, 100; İbn Fazlân, *Seyahatnâme*, çev. Ramazan Şeşen, Bedir Yayınevi, İstanbul, 1995, s. 102). *Şarı* bir unvan olarak açıklayan Atwood, *Tuli*'nin de aslının *Tüli* şeklinde bir unvan olduğunu düşünmüş, bu ada Kaylarda (Tatabılar, Xi 奚), Kitanlarda ve Çin'deki Çürçen kökenli Jin 金 Hanedanı'nda (1115-1234) ad ve unvan olarak rastlanıldığına değinmiştir (Atwood, "Some Early...", s. 60). Göktürklerdeki *Sheli* boyu ve bu boydan olup Çin hizmetine giren Göktürk beyleri için ayrıca bkz. Erkin Ekrem, "Çin Kaynaklarında Dokuz Oğuz Meselesi: Sayısal Yapısı", *Oğuzlar: Dilleri, Tarihleri ve Kültürleri*

hideku 阿史德窟)<sup>47</sup> batısında bulunmaktadır.<sup>48</sup> Yama'nın tanrısal güçleri (shenyi

– 5. Uluslararası Türkiye Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri, ed. Tufan Gündüz ve Mikail Cengiz, Hacettepe Üniversitesi Türkiye Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Ankara, 2015, s. 211-212. İncelediğimiz mite gelince, Yamada'ya göre bu mit, Göktürklerin Ashide boyuna ait bir mittir (Yamada, *a.g.e.*, s. 244). Atwood ise bu mitin Göktürklerin ortak bir köken miti olduğunu düşünmüştür (Atwood, “Some Early...”, s. 57-58, 78-79). Ancak bu mitin, Göktürklerin yalnızca Şar boyuna ait bir mit olduğu da düşünülebilir, zira mitin ana karakteri Şar boyunun adını taşıyan bir gölün tanrısıyla ya da gölün tanrısının kızıyla ilişki yaşamaktadır. Konuyla ilgili mevcut kaynakların durumu, kesin bir yorum yapmaya şu anda pek izin vermemektedir. *Shelilai* yer adındaki *hai* 海 kelimesi ise “deniz” olarak çevrilebileceği gibi, “göl” olarak da çevrilebilir, çünkü Çin kaynaklarında “deniz” kelimesinin bazı yer adlarında göller için kullanıldığı görülmektedir. Nitekim Sinor bu meselenin üzerinde durmuş ve bu kelimeyi “göl” olarak çevirmiştir (Sinor, “The Legendary...”, s. 230, 250). Atwood da aynı doğrultuda bir çeviri yapmıştır (Atwood, “Some Early...”, s. 57). Yamada ise bu kelimeyi “deniz” olarak vermiş, ancak bunun “göl” şeklinde çevrilebileceğine işaret etmiştir (Yamada, *a.g.e.*, s. 244). Kırilen de *SS*'daki kurttan türeyiş mitini çevirirken, aynı şekilde bir çeviri yapmıştır (Kırilen, *Eski Çin'in...*, s. 214). Nitekim Ögel, benzer şekilde Eski Türkçe *Tejiz* (deniz) denildiğinde akla ilk gelenin büyük ya da küçük göller olduğunu, bu kelimenin bazen “ırmak” anlamında kullanıldığını belirtmiştir (Ögel, *Türk Mitolojisi*, c. I, s. 467-468). Türk Mitolojisi'ndeki ulu ırmak, deniz, okyanus, göl ve sazlık motifleri için bkz. Ögel, *Türk Mitolojisi*, c. II, s. 367-422. Biz de daha önceki bir çalışmamızda buradaki *hai* kelimesini “deniz” olarak çevirmiştik (Erkoç, *a.g.e.*, s. 39-40, 42-43, 55-57, 59, 66); bu çalışmamızda ise bu kelimeyi “göl” olarak çevirmeyi daha uygun bulduk. Kapusuzoğlu ise bu kelimeyi “deniz” şeklinde çevirmiştir (Kapusuzoğlu, *a.g.e.*, s. 13).

<sup>47</sup> *Ashide* 阿史德, Göktürk boylarından birisinin adıdır (*THY* 72.1307). Zuyev, bu adın aslının *\*Astak* olduğunu düşünmüştür (Yu. A. Zuyev, *Ranneye tyurki: Oçerki istorii i ideologii*, Dayk-Press, Almatı, 2002, s. 168-169). Gömeç'e göre *Ashide*'nin aslı Türkçe *Arslan*'dir (Gömeç, *a.g.e.*, s. 172-173). Pulleyblank, bu adın EOÇ okunuşunu *ʔa-ʃi'-tək* ve *ʔa-ʃi'-tək*, GOÇ okunuşunu da *ʔa-ʃy'-tək* şeklinde vermiştir (Pulleyblank, *a.g.e.*, s. 23, 74, 283). Baxter ise *ʔ* karakterinin Orta Çince okunuşunu vermemişken, *e* 阿 karakterinin Orta Çince okunuşunu *ʔa* şeklinde vermiş (Baxter, *a.g.e.*, s. 31), *shide* 史德 karakterlerinin Orta Çince okunuşunu ise *sriX-tok* olarak yeniden canlandırmıştır (Baxter, *a.g.e.*, s. 25, 123). *BPN* 9. satırda verilen Göktürk boyları listesinde, *A sha sde* adında bir boyun adı geçmektedir (*BPN* 9; Venturi, *a.g.e.*, s. 21). Clauson, bu listede geçen *A sha sde* boyunun, Çin kaynaklarındaki *Ashide* boyu olabileceğini düşünmüştür (Clauson, “À propos...”, s. 18). Atwood da *A sha sde*'nin *Ashide*'yi karşıladığını kabul etmiş, ancak Tibetçe metinde bir yazım yanlış olduğunu belirtmiştir. Ona göre, Tibetçe belgedeki *a sha sde'i sde chig* (“A sha sde'nin bir boyu”) ifadesindeki *sde* kelimesi, “kısm, bölüm, boy” anlamına gelen Tibetçe bir kelimedir ve listede bütün boy adlarının hemen ardında bu kelime geçmektedir. *De* 德 karakterinin Orta Çince okunuşlarının bu duruma işaret ettiğini belirten Atwood, bu hecenin Tibetçe de sonu -g ile biten bir heceyle yazılacağını, Tibetçe belgedeki boy adının doğrusunun *A she tig* ya da *A shi teg* şeklinde olması gerektiğini belirtmiştir (Atwood, “Some Early...”, s. 74-75). Atwood ayrıca, *Ashide* adının *Ashina* adıyla bağlantılı olduğunu belirtmiş ve bu ikisinin Sanskrit *ṛṣi*'den (“kutsal, bilge”) ödünçleme bir kelime olan *Aṣi/Aṣi*'den türediğini öne sürmüştür. Atwood'a göre *Ashide*'daki *Ashi* 阿史 karakterleri Sanskrit kelimenin eski bir Prakritleşmiş biçimini, bu adın sonundaki -de 德 karakteri de Eski Türkçe “benzer” anlamına gelen *teg* kelimesini yansıtmaktadır; böylece *Ashide*'nin Eski Türkçesi “Aṣi'ye (Kutsala) Benzer” anlamına gelen *\*Aṣiteg* olmaktadır (Atwood, “Some Early...”, s. 73-78).

<sup>48</sup> *YYZZ*'nin Zhonghua Shuju baskısına göre, Türklerin atası *Yama Şar* (*Shemo Sheli* 射摩舍利) adını taşımaktadır; kendisi Göl Tanrısı'dır (Haishen 海神) ve bu tanrı da *Ashide* Mağarası'nın batısında oturmaktadır. *TPGÇ*'de ise bu kısım biraz daha farklı yazılmıştır. Buna göre, Türklerin atasının adı *Yama*'dır (*Shemo*); Şar Gölü'nün (*Shelilai* 舍利海) bir tanrısı (shen) vardır ve bu göl, *Ashide* Balı'nın (*Ashidemi* 阿史得蜜) batısında bulunmaktadır. Aslında *TPGÇ*'nin Zhonghua Shuju baskısının editörlerinin belirttikleri üzere, metnin orijinalinde tıpkı *YYZZ*'da olduğu gibi Şar'ın Göl Tanrısı olduğu yazılmıştır. Ancak eserin Ming Hanedanı (1368-1644) nüshasında bu cümle “Şar Gölü'nün bir tanrısı vardır” şeklinde düzeltilmiştir. Metinler arasında bu farklılığın olmasının bir nedeni de, Çin kaynaklarının tarihi nüshalarının noktalama

神異) vardır.<sup>49</sup> Göl Tanrıçası ya da Göl Tanrısı'nın kızı (Haishennü 海神女)<sup>50</sup> her gün batımında ak bir geyiğe (bailu 白鹿) binerek Yama'yı karşılar, onunla birlikte göle girer ve ertesi gün onu çıkarıp uğurlar; bu durum on yıllarca sürer.<sup>51</sup> Daha sonra bölüğün (buluo 部落) büyük av zamanı yaklaştığında Göl Tanrıçası/Göl Tanrısı'nın kızı<sup>52</sup>, bir gece yarısı Yama'ya ertesi gün av sırasında Yama'nın atalarının doğduğu mağaradan altın boynuzlu ak bir geyiğin (jinjiao bailu 金角白鹿) çıkacağını söyler. Göl Tanrıçası/Göl Tanrısı'nın kızı, Yama'ya bu geyiği ok ile vurursa ilişkilerinin süreceğini ve tam anlamıyla birlikte olabileceklerini, vuramazsa sonsuza dek ayrılacaklarını bildirir. Ertesi gün (Yama kuşatmaya katılır), söylendiği gibi (atalarının) doğduğu mağaranın ağzında altın boynuzlu ak bir geyik belirir. Yama adamlarını kuşatmayı sıkılaştırmaya sevkeder, ancak (geyik) sıçrayıp kuşatmadan çıkacağı sırada, (askerlerinden birisi) boş bulunup (hayvanı) öldürür. Yama

işaretlerine sahip olmamaları ve bu işaretlerin 20. yüzyılda hazırlanan baskılarda editörler tarafından metinlere sonradan konulmasıdır. Sinor da bu miti incelerken çevirisini *YYZZ*'ye göre yapmış ve Türklerin atası olan *Shemosheli*'nin bir göl ruhu olduğunu belirtmiştir (Sinor, "The Legendary...", s. 230). Sinor, metnin bizim çevirdiğimiz şekliyle çevrilebileceğini de yazmış ve Çince metindeki bazı yazım sorunlarına değinmiştir (Sinor, "The Legendary...", s. 231, 250). Yamada ise çevirisini yaparken, Türklerin atasının adının *Shé-mo-shé-li* olduğunu ve Ashide Mağarası'nın batısındaki denizde bir tanrıçanın oturduğunu yazmıştır (Yamada, *a.g.e.*, s. 244). Ayrıca görüldüğü üzere, *YYZZ*'daki *Ashide Mağarası* ifadesi, *TPGJ*'de *Ashide Bali* olarak yazılmıştır. Bu duruma *ku* 窟 ve *mi* 蜜 karakterlerinin birbirine benzemesi yol açmıştır. Göktürk Ashide boyunun adındaki *de* 德 karakteri de *TPGJ*'de daha farklı bir şekilde *de* 得 karakteriyle yazılmıştır (*TPGJ* 480.3957; *YYZZ* 4.44).

<sup>49</sup> Sinor, bu cümleyi "Shemo'ya mucizevi bir şey oldu" şeklinde çevirmiştir (Sinor, "The Legendary...", s. 230).

<sup>50</sup> Çince metinde geçen *Haishennü* ifadesi hem "Göl Tanrıçası" hem de "Göl Tanrısı'nın kızı" şeklinde çevrilebilir. Eğer bu ifade "Göl Tanrıçası" olarak alırsa, bu tanrıça Şar Gölü'nün Tanrısı'nın eşi midir? Bu mitte muhtemelen Göktürklerin atası Yama'nın bir göl tanrısının eşiyle ya da kızıyla gayrimeşru bir ilişki yaşadığı anlatılmaktadır. Ancak bu mitin aktarıldığı ve esasında derleme eserler olan Çince metinler incelendiğinde, metinlerde aktarılan anlatının eksik ya da özetlenmiş olduğu ve hikâyenin muhtemelen daha uzun olması gerektiği anlaşılmaktadır. Nitekim Yama ile göl tanrıçası/göl tanrısının kızının gün batımından gün doğumuna kadar gölde görüşmeleri ve ak boynuzlu geyik gibi motifler, ay ve güneşle ilgili semboller olabilir. Ancak, incelediğimiz mitin Çince metinlerde büyük olasılıkla eksik kayda geçirilmiş ya da eksik aktarılmış olması nedeniyle, bu konuda kesin bir yorum yapmak güçtür. Metinde geçen terimlerin çevirisi konusunda ise Kapusuzoğlu, *Haishen* ifadesini "deniz tanrıçası", *Haishennü* ifadesini ise hem "deniz tanrıçası kız" hem de "deniz tanrıçası" şeklinde çevirmiştir (Kapusuzoğlu, *a.g.e.*, s. 13). Biz de daha önceki bir çalışmamızda bu terimi "Deniz Tanrısı'nın kızı" olarak çevirmiştik (Erkoç, *a.g.e.*, s. 43). Aşağıda da görüleceği üzere bu ifadelerin çevirisi, çeşitli araştırmacılar tarafından farklı biçimlerde yapılmıştır.

<sup>51</sup> Sinor'un çevirisine göre göl ruhunun kızı, Shemo'yu alıp göle getirmesi için ak bir geyiği göndermektedir (Sinor, "The Legendary...", s. 230). Yamada'nın çevirisine göre ise tanrıçanın kızı, annesiyle buluşabilmesi için Shemo'ya ak bir geyik yollamaktadır. Yamada, metindeki *Haishennü* ifadesini "Deniz Tanrıçası'nın kızı" şeklinde çevirmiştir (Yamada, *a.g.e.*, s. 244).

<sup>52</sup> Hem *YYZZ*'de hem de *TPGJ*'de bu ifade *Haishen* yani *Göl Tanrısı* olarak yazılmıştır. Ancak hikâyenin devamında, bunun *Haishennü* yani *Göl Tanrıçası* ya da *Göl Tanrıçası'nın kızı* olması gerektiği anlaşılmaktadır. Büyük olasılıkla her iki metin de derlenirken ya da sonraki dönemlerde kopyalanırken, burada olması gereken *nü* 女 karakteri atlanmıştır. Bu husus, daha önceki araştırmacıların da gözünden kaçmıştır.



bu duruma çok öfkelenir ve elini kaldırdığı gibi A'er Beyi'nin (A'er Shouling 呵呢首領)<sup>53</sup> başını keser, ardından da “Bundan sonra Tejri'ye insan kurban etmek (ren ji Tian 人祭天) zorundayız!” diye yemin eder.<sup>54</sup> Bu kurbanları çoğunlukla A'er Bölüğü'nden (A'er Buluo 呵呢部落)<sup>55</sup> seçer, sonra bu bölüğün çocuklarını ve torunlarını yani soyunu öldürerek Tejri'ye kurban eder. Günümüze dek<sup>56</sup> Türkler bu geleneğe uygun olarak bir tuğa (du 纛)<sup>57</sup> insan kurban etmektedirler ve her zaman A'er Bölüğü'nden insan seçip kullanmaktadırlar.<sup>58</sup> Yama, A'er'ın (A'er Beyi'nin) başını kestiği (günün) akşamına geldiğinde (Göl Tanrıçası'nın/Göl Tanrısı'nın kızının yanına) geri döner, ancak Göl Tanrıçası/Göl Tanrısı'nın kızı Yama'ya şikâyette bulunur ya da Yama'yı tutar<sup>59</sup> ve “Sen kendi ellerinle birisini öldürmüşsün, çok pis kan kokuyorsun, artık kaderimiz ortak olamaz” diyerek ilişkilerini bitirir.<sup>60</sup>

<sup>53</sup> *A'er Shouling* ifadesini Sinor “bey A'er” olarak çevirmiş, yani *A'er*'ı bir kişi adı olarak vermiştir (Sinor, “The Legendary...”, s. 230). Yamada da bu şekilde bir çeviri yapmış, üstelik *A'er* 呵呢 adını da *A-chi (Aji)* biçiminde okumuştur (Yamada, *a.g.e.*, s. 244). Ancak bu ifadeden *A'er (Bölüğü'nün) Beyi* anlamı çıkmaktadır. Sinor'a göre bu bölük, adını beyleri A'er'in adından almıştır (Sinor, “The Legendary...”, s. 231).

<sup>54</sup> *YYZZ*'ya göre insan kurban edilmesi zorunluluğu, öldürme (sha 殺) fiili yüzünden ortaya çıkmıştır. Burada geyiğin öldürülmesi kastedilmiştir. *TPGJ*'de ise “öldürme (sha 殺)” kelimesi yazılmamıştır (*TPGJ* 480.3957; *YYZZ* 4.44).

<sup>55</sup> Göktürklerin bu bölüğünün adı, kaynaklarda bir tek bu mit içerisinde geçmektedir. Göktürk boylarından söz eden diğer Çin kaynaklarında ise bu bölük adına rastlanılmamaktadır. Metinlerde *A'er Bölüğü* olarak geçen topluluğun, Şar Boyu'na bağlı bir oymak olması da mümkündür. Nitekim mite göre A'er Beyi, Yama'ya bağlıdır ve onun emrine göre hareket etmektedir. *A'er* 呵呢 adının Orta Çince okunuşu ne Pulleyblank ne de Baxter tarafından verilmiştir. Ancak 呵 karakteri Çince'de hem *a* hem de *he* olarak okunabilmektedir ve Pulleyblank ile Baxter'a göre, *he* 呵 karakterinin Orta Çince okunuşu *xa* şeklindedir (Baxter, *a.g.e.*, s. 47; Pulleyblank, *a.g.e.*, s. 122). Pulleyblank ayrıca, *er* 呢 karakterine yazılış bakımından yakın olan *er* 兒 karakterinin EOÇ okunuşunu *ni5* ve *ni*, GOÇ okunuşunu ise *ri* olarak vermiştir (Pulleyblank, *a.g.e.*, s. 88). Baxter da *er* 兒 karakterinin Orta Çince okunuşunu *nye* şeklinde yeniden canlandırmıştır (Baxter, *a.g.e.*, s. 32). Atwood, Çinesini *He'er* 呵爾 olarak okumayı tercih ettiği bu bölük adının Türkçesinin *Han, Hal, Har* ya da *Hal* şeklinde bir ad olabileceğini düşünmüştür (Atwood, “Some Early...”, s. 57). Pulleyblank, *er* 爾 karakterinin Orta Çince okunuşlarının, *er* 兒 karakterinin Orta Çince okunuşlarıyla çok benzer olduğunu göstermiştir. Ona göre bu karakter EOÇ'de *ni5* ve *ni*, GOÇ'de de *ri* şeklinde okunmaktadır (Pulleyblank, *a.g.e.*, s. 88). Baxter da aynı şekilde bu karakterin Orta Çince okunuşunun, *er* 兒 karakterinin Orta Çince okunuşuyla benzer olarak *nyeX* şeklinde olduğunu belirtmiştir (Baxter, *a.g.e.*, s. 32). P.T. 1283 numaralı Tibetçe belgede *BPN* 9. satırda verilen Göktürk boyları listesinde görülen ve Türkçe aslının ne olduğu Venturi tarafından tespit edilememiş olan *Hal'* nin (*BPN* 9; Venturi, *a.g.e.*, s. 21) de incelediğimiz bu Göktürk bölüğünü karşılıyor olabileceği düşünülebilir.

<sup>56</sup> *YYZZ* 9. yüzyılda derlenmiştir ve eserin derleyicisi Duan Chengshi 段成式, 863 yılında ölmüştür. Eserde geçen “Günümüze dek (*zhijin* 至今)” ifadesi de 9. yüzyılın ortalarına denk gelmektedir.

<sup>57</sup> *TPGJ*'nin Ming dönemi nüshasındaki metinde “Tejri'yi temsil eden bir tuğ (Tian zuo du 天作纛)” yazılmıştır (*TPGJ* 480.3957).

<sup>58</sup> Yamada, Göktürklerin Tejri'ye tapınmak için tuğlarının altında toplandıkları zaman insan kurbanını gerçekleştirdikleri yönünde bir çeviri yapmıştır (Yamada, *a.g.e.*, s. 244).

<sup>59</sup> Göl Tanrıçası/Göl Tanrısı'nın kızı *YYZZ*'ya göre Yama'ya şikâyette bulunur (bao 報), *TPGJ*'ye göre ise Yama'yı tutar (zhi 執).

<sup>60</sup> Yamada'nın çevirisine göre Shemo'ya bu sözleri söyleyen, Deniz Tanrıçası'nın kendisi değil, onun

### ç. Türk Başbuğu Miti

Çin kaynaklarında aktarılan bir diğer Göktürk miti, yine *TPGÇ*'de bulunmaktadır.<sup>61</sup> Bu eserde *Türk Başbuğu* (*Tujue Shouling* 突厥首領)<sup>62</sup> başlığıyla yer alan bu mite göre Sui Hanedanı'nın Kaihuang 開皇 Saltanat Dönemi'nin (20 Şubat 581-7 Şubat 601) başlarında, Türk Apa (Tujue Abo 突厥阿波; Apa Kağan)<sup>63</sup> ayaklanmadan önce, başbuğlarının (*shouling*)<sup>64</sup> onlarca atlısı vardır. Bir tavşanın (tu 兔) peşinden dağa çıkarlar. Dağın başında bir geyik (lu 鹿) vardır. Geyik onlara “Güneydeki ermişlerin ülkesine (nanfang shengren zhi guo 南方聖人之國) saldırılmaktan vazgeçin. Yoksa ülkeniz yok olacak!” der. Kısa süre sonra da ülkelerinde karışıklık çıkar.

### d. An Lushan'ın Doğumu Miti

Çin kaynaklarında bulunan son Göktürk miti ise An Lushan'ın 安祿山 *ALSSÇ*'deki ve *XTS*'daki biyografilerinde yer almaktadır.<sup>65</sup> Bu biyografilerde An

kızıdır (Yamada, *a.g.e.*, s. 244). Eberhard bu miti şöyle çevirmiştir: “Onların dedeleri bir deniz ilâhesi ile münasebette bulunuyordu. İlk dede avda bir ak geyik öldürdüğünden ilâhe münasebetten vazgeçti. Bunun oymağından avneler bu geyiği öldürmüş olduklarından o günden itibaren hep insan kurbanı için insanlar göndermek mecburiyetinde idiler.” (Eberhard, *a.g.e.*, s. 86). Aynı mitin Ögel tarafından yapılan çevirisi ise şu şekildedir: “Göktürklerin atalarından biri, sık sık bir mağaraya giderek orada dişi bir Deniz-Tanrı ile sevişmiş. İkisi arasındaki bu aşk ilgileri devam ederken, günün birinde bu Göktürk reisi, bir süre av düzenleyerek ordusu ile ava çıkmış. Askerler geniş bölgelerdeki vahşi hayvanları sürerek, nihayet küçük bir yere sıkıştırmışlar. Bundan sonra da avlarının etrafını çevirip, birer avlamağa başlamışlar. Tam bu sırada askerlerden biri, karşısına çıkan bir Ak-geyiği okuyla vurarak öldürmüştü. Bundan sonra sevgilisini yerinde bulamayan Göktürk reisi, meseleyi anlamış ve bu Ak-geyiği vuran askerle onun kabilesini cezalandırmış. Bu cezaya göre Göktürklerde insan kurbanları, hep bu askerinin kabilesinden verilmiştir.” (Ögel, *Türk Mitolojisi*, c. I, s. 569-570).

<sup>61</sup> Metin için bkz. *TPGÇ* 138.1003-1004. Kapusuzoğlu, bu miti Çince'den Türkçeye çevirmiştir (Kapusuzoğlu, *a.g.e.*, s. 20). Biz de bu yüzden, çevirimizde Kapusuzoğlu'nun çalışmasını temel alarak onda bazı ufak değişiklikler yapmakla yetindik.

<sup>62</sup> Bu başlıktaki *Shouling* 首領 terimini Kapusuzoğlu “Başbuğ” olarak tercüme etmiştir (Kapusuzoğlu, *a.g.e.*, s. 20). Bu terim “başbuğ”, “bey”, “reis” gibi çeşitli yakın anlamlı terimlerle çevrilebilir. Biz de burada bir hükümdar söz konusu olduğu için “başbuğ” şeklinde bir çeviri yaptık.

<sup>63</sup> Bu kişi, 583'te Göktürk hükümdarı İşbara Kağan'la (581-587 yılları arasında hükümdar) mücadeleye girerek Batı Göktürk Kağanlığı'nı kuran kişidir. Unvanının açıklanması ve faaliyetleri hakkında bkz. Hayrettin İhsan Erkoç, “Batı Göktürk Kağanlığı'nın Kuruluşu”, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 33/1, (2016), s. 48-59.

<sup>64</sup> Kapusuzoğlu, burada *Shouling* şeklinde anılan kişinin muhtemelen Göktürk hükümdarı Taspar Kağan olduğunu belirtmiştir (Kapusuzoğlu, *a.g.e.*, s. 20). Literatürde genellikle *Taspar Kağan* ya da *Tatpar Kağan* olarak bilinen Tapar Kağan (572-581 yılları arasında hükümdar) için bkz. Erkoç, “Batı Göktürk...”, s. 47.

<sup>65</sup> Metin için bkz. *ALSSÇ* I,1 ve *XTS* 225A.6411. An Lushan'ın *Jiu Tangshu*'daki 舊唐書 biyografisinde ise bu anlatıya yer verilmemiştir (*Jiu Tangshu* 200A.5367). *XTS*'daki anlatının metni Liu tarafından Almancaya (Liu, *Die Chinesischen...*, c. II, s. 677), Liu'nun çevirisi de Kayaoğlu ve Banoğlu tarafından

Lushan'ın adı, kökenleri ve Ashide boyundan olan annesinin bir kam (şaman) olduğu<sup>66</sup> anlatıldıktan sonra, onun doğaüstü doğumu aktarılır. Bu anlatıya göre, An Lushan'ın annesinin oğlu yoktur ve bir oğlu olması için Yaluoshan'a 軋犖山<sup>67</sup> dua eder ki bu, yabancıların Savaş Tanrısı'dır (Zhanshen 戰神). Anlatının bundan sonraki gidişatı iki metin arasında farklar içerdiği için bu iki anlatıyı ayrı vermeyi uygun görüyoruz:

*ALSS*'ye göre: (An Lushan) Tanrı'nın vesilesiyle doğar. O gece yamı başlarında kızıl ışıklar çıkar, dört (bir yandaki) vahşi hayvanlar ulur, gökyüzüne bakanlar (wang qi 望氣)<sup>68</sup> felaket yıldızının onun otağını (üstünde) parladığını görürler. Bu sırada Han Dükü Zhang (Zhang Han Gong 張韓公) adamlarını gönderip, onun otağını arar (fakat adamlar An Lushan'ı) bulamazlar. (Bunun üzerine adamlar) genç yaşlı (herkesi) öldürürler, (ancak) halk (An) Lushan'ı gizlediği (için öldürülme) kurtulur. Garip alametlerin, tuhafıkların haddi hesabı yoktur. Annesi onun tanrısal olduğuna inanır ve ardından (çocuğa) *Yaluoshan* adını verir. Türkler savaşa ve Savaş Tanrısı'na *Yaluoshan* derler.<sup>69</sup>

Türkçeye çevrilmiştir (Liu, Çin Kaynaklarına..., s. 363). Gömeç de An Lushan'ın doğumuyla ilgili bu metni incelemiştir (Saadetin Gömeç, "Türk Tarihinde An Lu-shan ve Destanı", *Tarihin Peşinde -Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5, (2011), s. 194-195). Annesi Göktürklerin Ashide boyundan bir kam (şaman) olan An Lushan, Çin'deki Tang Hanedanı'nın ordusunda general olarak görev yapmaktayken bu hanedanı devirmek için 755'te ayaklanmış, ancak 757'de öldürülmüştür. An Lushan ve ayaklanması hakkında bkz. Tilla Deniz Baykuzu, *An Lu-shan İsyanı ve Büyük Yen Devleti*, Kömen Yayınları, Konya, 2013.

<sup>66</sup> Bu konular hakkında An Lushan'ın *Jiu Tangshu*'daki biyografisinde de bilgiler bulunmaktadır (*Jiu Tangshu* 200A.5367).

<sup>67</sup> Pulleyblank'e göre *Yaluoshan*'ın EOÇ okunuşları *ʔait-laiwək-ʂain*, *ʔait-laiwək-ʂe:n*, *ʔait-læ:wk-ʂain*, *ʔait-læ:wk-ʂe:n*, *ʔe:t-laiwək-ʂain*, *ʔe:t-laiwək-ʂe:n*, *ʔe:t-læ:wk-ʂain* ve *ʔe:t-læ:wk-ʂe:n*, GOÇ okunuşu da *ʔjait-lwək-ʂain* şekillerindedir (Pulleyblank, *a.g.e.*, s. 204, 274, 355). Baxter ise bu adın Orta Çince okunuşunu *ʔe:t-læwk-sren* biçiminde vermiştir (Baxter, *a.g.e.*, s. 87, 119, 157). Bazin'e göre, *Yaluoshan* ve *An Lushan* adlarının aslı Türkçe *Atlaşgan*'dır ki bu da *ğ-ş* ses değişimiyle *Atlaşgan*'a dönüşmüştür; Bazin bunu ayrıca Osmanlıca *atla-* fiiliyle karşılaştırmıştır. Eberhard da bu görüş doğrultusunda, söz konusu iki adı Türkçe kabul etmiştir (W. Eberhard, "Remarks on Şiralya", *Oriens*, 1/2, (1948), s. 220. Henning ve Pulleyblank, An Lushan'ın adları olarak Çin kaynaklarında geçen *Yaluoshan*'ın 軋犖山, *Aluoshan*'ın 阿犖山 ve *Lushan*'ın 祿山 aslında Soğdça *Roşşan* (*Rohşan*) adından başka bir şey olmadığını düşünmüşlerdir. Ayrıca Pulleyblank, An Lushan'ın adının Çin kaynaklarında bir savaş tanrısının adı olarak açıklanmasının, onun tanrısal doğumunun anlatısıyla bağlantılı olduğunu vurgulamıştır. Bunun dışında Pulleyblank, *Yaluoshan*'ın Türkçe açıklanmasına ilişkin Bazin'in ve Eberhard'ın verdikleri bilginin, bir halk etimolojisi olarak önem sahibi olabileceğini belirtmiştir (Edwin G. Pulleyblank, "A Sogdian Colony in Inner Mongolia", *T'oung Pao*, 41, 4/5, (1952), s. 333). Eski Türklerde bir savaş tanrısının var olup olmadığı meselesine ileride başka bir çalışmamızda değineceğiz.

<sup>68</sup> Liu, *XTS*'daki anlatıda geçen bu kişilerin falcı, yani astrolog olduklarını belirtmiştir (Liu, *Die Chinesischen...*, c. II, s. 677).

<sup>69</sup> *JTS*'da da Türklerin savaşa *Yaluoshan* dedikleri aktarılmış, ancak bu adı Savaş Tanrısı için kullandıkları yazılmamıştır (*Jiu Tangshu* 200A.5367).



*XTS*'ya göre: (An Lushan'ın annesi) kısa bir süre sonra gebe kalır. Doğumda bir ışık huzmesi otağa girerek içeriği aydınlatır ve tüm yabancı hayvanlar ulur. Gökyüzüne bakanlar bunun uğurlu bir alamet olduğunu söylerler. Fanyang Askerî Valisi (Fanyang Jiedushi 范陽節度使) Zhang Renyuan 張仁愿, otağın incelenmesi için adam gönderir ve hepsinin öldürülmesini ister, ancak (anneyle bebeği) saklanarak kurtulurlar. Anne, tanrının yardım ettiğine inanır ve ardından (çocuğa) *Yaluoshan* adını verir.

## 2. Tibetçe Bir Belgede Yer Alan Göktürk Mitleri

Göktürk mitolojisi kapsamında Çin kaynaklarında aktarılan bu beş Göktürk mitinin dışında, bugüne kadar Göktürk mitolojisini inceleyen araştırmacıların dikkatini pek fazla çekmemiş olan üç mit daha vardır. Bu üç mit, Tibetçe bir elyazması belgede aktarılmıştır. Pelliot tarafından 1908 yılında Dunhuang'da 敦煌 bulunan bu elyazması belge, Paris'teki Bibliothèque nationale de France'da Pelliot tibétain koleksiyonunda bulunmaktadır ve koleksiyonda P.T. 1283 numarasıyla kaydedilmiştir. Belgenin bir yüzü Çince iken, diğer yüzünde Tibetçe iki ayrı metin bulunmaktadır. Bu metinlerden ikincisi *Byang phyogs na rgyal po du bzhuvs pa'i rabs gyi yi geo* başlığına sahiptir. Başlığı *Kuzeyde Yanyana Kaç Tane Hükümdarın Yaşadığıyla İlgili Metin* ya da *Kuzeyde Yaşayan Hükümdarların Durumuyla İlgili Metin* şeklinde çevrilebilecek olan bu metin, yukarıda sözünü ettiğimiz üç Göktürk mitini barındırmaktadır. Mitlerden iki tanesi tam şekliyle bugüne ulaşmışsa da metnin üçüncü mitini barındıran yeri zaman içerisinde zarar gördüğü için, mitin yalnızca bir kısmı günümüze kadar gelebilmiştir.<sup>70</sup>

<sup>70</sup> Sözü geçen Tibetçe metin daha önce Bacot, Clauson, Liğeti ve Moriyasu gibi araştırmacılar tarafından incelenmiştir, ancak konuyla ilgili en güncel ve kapsamlı çalışma Venturi tarafından yapılmıştır (Jacques Bacot, "Reconnaissance en Haute Asie Septentrionale par cinq envoyés Ouigours au VIIIe siècle", *Journal Asiatique*, 244, (1956), s. 137-153; Clauson, "À propos...", s. 11-24; Takao Moriyasu, "À propos des tribus de l'Asie Centrale qui se trouvent dans les sources tibétaines: DRU-GU et HOR", *Journal of Asian and African Studies*, 14, (1977), s. 1-48; Takao Moriyasu, "La nouvelle interprétation des mots Hor et Ho-yo-hor dans le manuscrit Pelliot tibétain 1283", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 34, 1/3, (1980), s. 171-184; Venturi, *a.g.e.*, s. 1-35). Tezcan da metinde geçen Türkçe adları incelemiş ve metnin Bacot tarafından yapılan Fransızca çevirisini Türkçeye tercüme etmiştir (Semih Tezcan, "VIII. yüzyıldan kalma 1283 Numaralı Tibetçe El Yazmasında Geçen Türkçe Adlar Üzerine", *I. Türk Dili Bilimsel Kurultayına Sunular Bildiriler (Ankara, 27-29 Eylül 1972)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1975, s. 299-307). Metnin Tibetçesi için bkz. *BPV* 1-110 ve Venturi, *a.g.e.*, s. 14-18. Tibetçe metnin Fransızca çevirisi için bkz. Bacot, *a.g.e.*, s. 145-148, Türkçe çevirisi için bkz. Tezcan, *a.g.e.*, s. 304-307 ve İngilizce çevirisi için bkz. Venturi, *a.g.e.*, s. 19-32. Bacot, metnin başlığını Fransızcaya "État des roi et tribus demeurant dans le Nord" şeklinde çevirmişken, Tezcan bunu Türkçeye "Kuzeyde yaşayan hanların ve oymakların durumu" ve Venturi de İngilizceye "Text on the sequence of however many kings live in the north" olarak çevirmeyi tercih etmiştir (Bacot, *a.g.e.*, s. 145; Tezcan, *a.g.e.*, s. 304; Venturi, *a.g.e.*, s. 3, 19). Bu konuda Venturi'nin yaptığı açıklama için

Bu belgede kayıtlı Göktürk mitlerinden *BPN* 68.-77. satırlarda yer alan ilk mite göre, Basmların ülkesini geçtikten sonra yaşayan bazı boyların da ötesinde, kumlu bir çöle sahip büyük bir sıradağın<sup>71</sup> ardında göğün hükümdarının (gnamgyi rgyal)<sup>72</sup> iki boyu yaşamaktadır. Göktürklerin (‘Bug chor)<sup>73</sup> hükümdarı Yama Kağan’ın (Zha ma Kha gan) yöneticiliğinin barışçıl olduğu dönemde bu hükümdar, sözü geçen dağlık bölgeye doğru bir ordu gönderir. Ancak ordu bu dağları aşamaz ve ordudan iki asker, yollarını şaşırıp kaybolurlar. Dişi bir devenin izine rastlayan iki asker, saf bir su kaynağına giden izleri takip ederler ve bir dişi deve sürüsü yakınlarında temiz (arı) bir kadınla<sup>74</sup> karşılaşır. Türkçe konuşan kadın onlara yol gösterir ve askerler saklanmak üzere bu kadını takip ederler. O sırada av hayvanlarını kovalayan bir köpek sürüsü geri gelir ve kokularından askerleri bulur; askerler de köpeklerin önünde yere kapanırlar.<sup>75</sup> Bunun üzerine köpekler,

bkz. Venturi, *a.g.e.*, s. 19. Metnin başlığının altında, bu belgenin bir Uygur (Hor) kralı tarafından kuzeyde kaç tane hükümdarın yaşadığını tespit edilmesi için beş kişinin gönderilmesiyle ilgili buyruğun metninin Tibet’teki arşivde bulunan kopyası olduğu yazılmıştır. Ancak metinden anlaşıldığı kadarıyla bu metin, sözü geçen buyruğu değil, gönderilen beş kişinin topladığı bilgilerin sunulduğu bir raporu içermektedir. Raporun Uygurlar tarafından yazılmış olan Türkçe orijinali bugüne kadar bulunamamıştır; Tibetçe metin ise Türkçeden çevrilmiştir. Belgenin tarihlendirilmesi konusunda da farklı görüşler sunulmuştur. Genel kabul gören görüş ise, bu belgenin 8. yüzyılın ortalarında Ötüken Uygur Kağanlığı’nın kurulmasından hemen sonra hazırlandığı, Tibet’in bu yüzyılın sonlarında Dunhuang’ı almasıyla da Tibetlilerin eline geçmiş olduğudur. Belgeyle ilgili sözü geçen meselelerin toplu bir şekilde değerlendirilmesi için bkz. Venturi, *a.g.e.*, s. 1-13.

<sup>71</sup> Bu tanımlama Bacot tarafından “la grande chaîne désertique de sable”, Tezcan tarafından “büyük bir çorak kumul sırası”, Venturi tarafından ise “the great mountain chain of sandy desert” olarak çevrilmiştir (Bacot, *a.g.e.*, s. 147; Tezcan, *a.g.e.*, s. 306; Venturi, *a.g.e.*, s. 29).

<sup>72</sup> Venturi, “king of heaven” olarak çevirdiği bu unvanın aslında Türkçe *Tejri Kağan* unvanının Tibetçe çevirisi olduğunu belirtmiştir (Venturi, *a.g.e.*, s. 29).

<sup>73</sup> Bu belgede *‘Bug chor* adı, Doğu Göktürkler için kullanılmıştır. Pelliot’ya göre bu unvan, Göktürk hükümdarı Kağan Kağan’ın (691-716 yılları arasında hükümdar) Çin kaynaklarında verilen unvanı *Mochuo*’yu 默啜 (\*Beg Çor) karşılıyor olabilir. Clauson da *‘Bug Chor*’un İkinci Kuzey Göktürk Kağanlığı’nı ve Kağan Kağan’ın unvanını karşılıyor olması konusunda kuşku olmadığını belirtmiştir. Ancak Ligeti, *‘Bug chor*’un Doğu Göktürklerle eşleştirilmesi görüşüne karşı çıkmış ve bu adın Gansu’nun batısında Lop Nor’un çevresindeki bölgeyi tanımladığını savunmuştur. Venturi ise bu konuda Pelliot’nun izinden gitmiş ve Türkçe aslımı *Bük Çur* olarak verdiği *‘Bug chor*’un, Kağan Kağan’ın yönettiği Doğu Göktürk topraklarını ifade ettiğini belirtmiştir (Clauson, “À propos...”, s. 13; Venturi, *a.g.e.*, s. 21). Bu konudaki tartışmalar için ayrıca bkz. Sinor, “Some Components...”, s. 152-153. Belgede *‘Bug chor* ülkesinde yaşadıkları belirtilen boyların bir kısmının, *THY* gibi Çin kaynaklarında verilen Göktürk boy listesindeki bazı boylarla eşleşmesi (*THY* 72.1307-1308, 73.1315) de Venturi’nin görüşünü desteklemektedir.

<sup>74</sup> Bu tanımlamayı Bacot “une jeune fille” ve Tezcan “genç bir kız” olarak vermişken, Venturi bunu “a pure woman” olarak çevirmiştir (Bacot, *a.g.e.*, s. 147; Tezcan, *a.g.e.*, s. 306; Venturi, *a.g.e.*, s. 29).

<sup>75</sup> Bacot’un ve Tezcan’ın çevirilerine göre köpekler, genç kızın kokusunu alırlar ve kız da onları selamlamak için durur; Venturi’nin çevirisine göre ise köpekler, askerleri kokularından bulurlar ve askerler köpeklerin önünde yere yatarlar yani köpeklerle karşı korkuyla karışık saygı gösterirler (Bacot, *a.g.e.*, s. 147; Tezcan, *a.g.e.*, s. 306; Venturi, *a.g.e.*, s. 29).

askerlerin çölü geçebilmeleri için ihtiyaçları olan şeyleri ve suyu on dışı deveye yükleyip onları ülkelerine geri gönderir. Böylece iki asker Türk ülkesine geri dönmeyi başarırlar.<sup>76</sup>

P.T. 1283 numaralı Tibetçe belgede *BPN* 77.-84. satırlarda kayıtlı ikinci Göktürk mitine göre, ilk köpek gökten iner. Bu köpekten, birisi kızıl ve diğeri kara renkli olmak üzere iki köpek ortaya çıkar.<sup>77</sup> İki kurt eş olarak dışı bir kurtla çiftleşse de bu dışı kurt kısır ve yavrulayamamaktadır. Bu yüzden kızıl ve kara kurtlar, bir Türk evinden genç bir kızı kaçıır ve onunla birlikte olur.<sup>78</sup> Birleşmenin sonucunda doğan erkek yavrular köpek olarak doğarken, kız yavrular insan olarak doğarlar ve temiz (arı) kadınlar olarak gözükürler. Kızıl köpeğin boyuna “Kızıl Burunlular” anlamında \**Kızıl Küşü* (*Ge zir Gu shu*)<sup>79</sup> adı verilirken, kara köpeğin boyuna “Kara Burunlular” anlamında \**Kara Küşü* (*Ga ra Gu shu*)<sup>80</sup> adı verilir. Köpekler de kadınlar da Türkçe konuşmaktadırlar; zenginliklerini ve sığır gibi yiyeceklerini kadınlar bir araya getirerek kullanmaktadırlar. Bu boyların arasında erkeklerin bulunduğu ilişkin bugüne kadar kimse herhangi bir şey duymamıştır.<sup>81</sup>

İncelediğimiz Tibetçe belgede yer alan üçüncü Göktürk miti ise, belge yıpranmış olduğu için tam şekliyle günümüze kadar ulaşamamıştır. Belgede *BPN* 94.-108. satırlarda kayıtlı olan bu mite göre, kuzey bölgelerinde bir grup “vahşi

<sup>76</sup> *BPN* 68-77; Venturi, *a.g.e.*, s.29-30.

<sup>77</sup> Bacot'un ve Tezcan'ın çevirilerine göre, gökten inen ilk köpeklerden birisi kızıl, birisi de karadır; Venturi'nin çevirisine göre ise, kızıl ve kara köpekler, gökten inen ilk köpekten türemiştir (Bacot, *a.g.e.*, s. 147; Tezcan, *a.g.e.*, s. 307; Venturi, *a.g.e.*, s. 30).

<sup>78</sup> Bacot'un ve Tezcan'ın çevirilerine göre dışı kurtla çiftleşen, ancak çocuk sahibi olamayan ve sonra bir Türk kızını kaçıarak ondan çocuk sahibi olan köpek, iki köpekten yalnızca birisidir; Venturi'nin çevirisine göre ise bu işleri iki köpek birden yapmıştır (Bacot, *a.g.e.*, s. 147; Tezcan, *a.g.e.*, s. 307; Venturi, *a.g.e.*, s. 30).

<sup>79</sup> Ligeti, Tibetçe metindeki *Ge zir Gu shu*'nun Türkçe \**Kızıl Küşü* olduğunu belirtmiştir (Venturi, *a.g.e.*, s.30). Clauson, Eski ve Orta Türkçede “genç hayvan” anlamına gelen *köşek* şeklinde bir kelimeyi vermiştir. Moğolcaya “köpek yavrusu” ve Macarcaya “çocuk ya da hayvan yavrusu” anlamlarıyla geçen bu kelimeye, çeşitli Orta ve Yeni Türk lehçelerinde “deve yavrusu” anlamıyla rastlanılmaktadır (Clauson, *An Etymological...*, s. 753). Kıpçakça sözlüklerde *köşek* kelimesi “Bir yaşındaki deve, deve yavrusu”, bu kelimenin farklı bir yazılışı olan *küşek* kelimesi de “Melez” ve “Deve yavrusu” anlamlarıyla verilmiştir (Recep Toparlı, Hanifi Vural ve Recep Karaath, *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2007, s. 160, 169). Ancak Tibetçe metinde verilen kelimenin sonunda -g/-ğ/-k/-k seslerini veren bir yazım görülmediği için, Tibetçe metindeki kelimenin Türkçedeki *köşek* kelimesi olup olmadığı konusunda kesin bir karara varamıyoruz. Ayrıca, Türkçenin tarihi lehçelerinde “burun” anlamında *küşü* şeklinde bir kelimenin var olup olmadığı da tarafımızca bilinmemektedir.

<sup>80</sup> Tibetçe metindeki *Ga ra Gu shu*'nun Türkçe aslı, Ligeti'nin görüşüne göre \**Kara Küşü*'dür (Venturi, *a.g.e.*, s. 30).

<sup>81</sup> *BPN* 77-84; Venturi, *a.g.e.*, s. 30.

Türk<sup>82</sup> yaşamaktadır. Bu “vahşilerden” birisinin bacağı kırılır ve yürüyemediği için arkadaşları onun bacağının önünde bir at öldürürler. Ardından bu kişiler, çok sayıda odun toplarlar ve bacağı kırık arkadaşlarına bir çakmak taşı verip onu orada terk ederler. Kısa bir süre sonra, çok yorgun düşmüş bir kaplan gelerek kırık bacağı yaklaşır. Kaplanın arkasından bir hayvan gelmektedir; bu hayvanın bedeni bir sıçandan<sup>83</sup> daha büyüktür, kürkü demir bir alete sahiptir, boynu ile sağ ve sol yanlarında başparmak büyüklüğünde beyaz bir benek vardır.<sup>84</sup> Bacağı kırık olan adam, bu hayvanın beyaz benekli yanına doğru bir ok atıp onu öldürür. Hayvanın bedeni bir domuz gibi kamburdur; kürkü demir bir alet gibi sert ve dikenli olup, burnundan kuyruğunun ucuna kadar gitmektedir, bir kılıç gibi de sivri bir uca sahiptir. Hayvana Türkçede *Kög nyo yog* denilmektedir.<sup>85</sup> Metnin bundan sonra kalan kısmı ise zarar gördüğü için, mitin kalan kısmının tam olarak nasıl olduğu bilinmemektedir.<sup>86</sup>

## Sonuç

Göktürk mitolojisini incelediğimiz bu çalışmamızda, Göktürk mitlerinin anlatıldığı Çin kaynaklarındaki kayıtların karşılaştırmasını yaparak, bu beş mitin ortak mit metinlerini oluşturduk. Böylece, metinler arasındaki benzerlikleri ve farklılıkları göstermiş olduk. Yama'yla ilgili Göktürk mitini de Türkçeye ilk kez tam şekliyle çevirip inceledik. P.T. 1283 numaralı Tibetçe bir belgede yer alan üç farklı Göktürk mitini ise yine Göktürk mitolojisi kapsamında inceledik. Bugüne kadar Göktürk mitlerini incelemiş olan çalışmaları gözden geçirerek, çeviri ve yorum

<sup>82</sup> “Vahşi Türk” olarak çevrilen bu ad, belgede Tibetçe *Drugu’i myi rgod dag* şeklinde yazılmıştır (*BPN* 94-95; Venturi, *a.g.e.*, s. 9).

<sup>83</sup> Tibetçe metindeki *byi la* ifadesini Bacot “chat” ve Tezcan “kedi” olarak çevirmişlerken Venturi “rodent” yani genel anlamıyla “kemirici” şeklinde çevirmiştir (Bacot, *a.g.e.*, s. 148; Tezcan, *a.g.e.*, s. 307; Venturi, *a.g.e.*, s. 32). Burada muhtemelen “sıçan” denilmek istenmiştir.

<sup>84</sup> Hayvanın beneğinin anlatıldığı kısım, Bacot tarafından “dont la gorge, les flancs droit et gauche et les pouces étaient entièrement blancs”, Tezcan tarafından da “gerdanı, sağ ve sol böğrü ve başparmakları (tırnakları) tamamıyla ak idi” şeklinde çevrilmiştir. Venturi ise bu kısmın çevirisini “the neck and the flanks on the right and on the left with a white spot about [the size of] a thumb” şeklinde vermiştir (Bacot, *a.g.e.*, s. 148; Tezcan, *a.g.e.*, s. 307; Venturi, *a.g.e.*, s. 32).

<sup>85</sup> Venturi, metnin gödişatundan bu hayvanın bir kirpi (hedgheg) ya da dikenli kirpi (porcupine) olduğunun anlaşıldığı, ancak tarihi ve çağdaş hiçbir Türk lehçesinde *Kög nyo yog*’u karşılayan bir kelimenin bugüne kadar tespit edilemediğini belirtmiştir (Venturi, *a.g.e.*, s. 32).

<sup>86</sup> *BPN* 94-108; Venturi, *a.g.e.*, s. 32. Bacot, bundan sonrasının yalnızca birkaç kelimeden oluştuğunu belirtmiş ve çevirilerini vermemiştir (Bacot, *a.g.e.*, s. 148). Tibetçe metne ve Venturi’nin İngilizce çevirisine (*BPN* 104-108; Venturi, *a.g.e.*, s. 32) dayanarak, metnin bundan sonraki kısmı Türkçeye şöyle çevrilebilir: “(...) büyük (...) ve kaplanla kirpinin (Tibetçe *lgang*) orada dövüşüklerini gördü. (...) sağlığına kavuşana dek (?); kaplan, vahşi hayvanı öldürdü. Adamın boyutları (?) diğer bedenin boyutlarına benzemektedir; küçük giysi (...) kemik sağa doğru (?) hareket ettiğinde çığlık attı; onun (...) içinde bir (...).”

farklarını okuyucular için bir araya getirdik. Mitlerde geçen kişi adları, unvanlar, topluluk adları ve yer adları gibi unsurları ayrıntılı bir şekilde inceledik, bu konularda daha önce yapılmış çalışmalara yer verdik ve kendimiz de bazı önerilerde bulunduk. Çin ve Tibet kaynaklarında kayıtlı olan Göktürk mitlerini incelediğimiz bu çalışmamızla birlikte, Göktürk mitolojisinin daha iyi anlaşılmasına katkıda bulunmuş olduk.

### KISALTMALAR

- a.g.e.* : adı geçen eser
- ALSSJ : An Lushan Shiji 安祿山事蹟
- bkz. : bakınız
- BPN : Byang phyogs na rgyal po du bzhugs pa'i rabs gyi yi geo
- BS : Beishi 北史
- c. : cilt
- CFYG : Cefu Yuangui 冊府元龜
- EOÇ : Erken Orta Çince
- GOÇ : Geç Orta Çince
- s. : sayfa
- SS : Suishu 隋書
- TD : Tongdian 通典
- THY : Tang Huiyao 唐會要
- TPGJ : Taiping Guangji 太平廣記
- XTS : Xin Tangshu 新唐書
- YYZZ : Youyang Zazu 酉陽雜俎
- ZS : Zhoushu 周書

## KAYNAKLAR

### Birinci El Kaynaklar

- Ban Zhao 班昭, *Hanshu* 漢書, Zhonghua Shuju 中華書局, Shanghai 上海, 1964.
- Byang phyogs na rgyal po du bzugs pa'i rabs gyi yi geo*, Pelliot tibétain 1283, Bibliothèque nationale de France, Paris ( <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b8305761g> ).
- Du You 杜佑, *Tongdian* 通典, Zhonghua Shuju 中華書局, Beijing 北京, 1996.
- Duan Chengshi 段成式, *Yuyang Zazu* 酉陽雜俎, Zhonghua Shuju 中華書局, Beijing 北京, 1981.
- Fan Ye 范曄, *Hou Hanshu* 後漢書, Zhonghua Shuju 中華書局, Shanghai 上海, 1973.
- İbn Fazlân, *Seyahatnâme*, çev. Ramazan Şeşen, Bedir Yayınevi, İstanbul, 1995.
- Kapusuzoğlu, Gökçen, *Taiping Derlemesinde Türkler*, Gece Kitaplığı, Ankara, 2017.
- Kaşgarlı Mahmut, *Divânü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, çev. Besim Atalay, 4 Cilt, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1998-1999.
- Li Fang 李昉, *Taiping Guangji* 太平廣記, Zhonghua Shuju 中華書局, Beijing 北京, 1986.
- Li Yanshou 李延壽, *Beishi* 北史, Zhonghua Shuju 中華書局, Beijing 北京, 1974.
- Linhu Defeng 令狐德棻, *Zhoushu* 周書, Zhonghua Shuju 中華書局, Beijing 北京, 1974.
- Liu Xu 劉昫, *Jiu Tangshu* 舊唐書, Zhonghua Shuju 中華書局, Shanghai 上海, 1975.
- Liu Mau-tsai, *Die Chinesischen Nachrichten Zur Geschichte Der Ost-Türken (Tu-küe)*, 2 Cilt, Otto Harrassowitz, Wiesbaden, 1958.
- \_\_\_\_\_, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, çev. Ersel Kayaoğlu ve Deniz Banoğlu, Selenge Yayınları, İstanbul, 2006.
- Malov, Sergey Yefimoviç, *Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti Mongolii i Kürgizii*, İzdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, Moskva, 1959.
- Minorsky, V., *Sharaf al-Zamān Tāhīr Marvazī on China, the Turks and India: Arabic text (circa A.D. 1120) with an English translation and commentary*, Royal Asiatic Society, London, 1942.
- Müller, Karl, *Fragmenta Historicorum Græcorum*, 5 Cilt, Parisiis Editore Ambrosio Firmin Didot, Paris, 1851.

- Onat, Ayşe, *Çin Kaynaklarında Türkler: Han Hanedanı Tarihinde “Batı Bölgeleri”*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2012.
- Orkun, Hüseyin Namık, *Eski Türk Yazıtları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1994.
- Ouyang Xiu 歐陽修, *Xin Tangshu 新唐書*, Zhonghua Shuju 中華書局, Shanghai 上海, 1975.
- Ölmez, Mehmet, *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan’daki Eski Türk Yazıtları: Metin-Çeviri-Sözlük*, BilgeSu Yayıncılık, Ankara, 2012.
- Radloff, W., *Die Alttürkischen Inschriften Der Mongolei*, 2 Cilt, Otto Zeller Verlag, Osnabrück, 1987.
- Sima Guang 司馬光, *Zizhi Tongjian 資治通鑑*, Zhonghua Shuju 中華書局, Shanghai 上海, 1976.
- Tekin, Talât, *Orhon Yazıtları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1988.
- Theophylactus Simocatta, *Historiae*, ed. Immanuel Bekker, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, Impensis Ed. Weberi, Bonn, 1834.
- Togan, İsenbike, Kara, Gülnar ve Baysal, Cahide, *Çin Kaynaklarında Türkler: Eski Tang Tarihi (Chiu Tang-shu) 194a: “Türkler” Bölümü: Açıklama Metin Neşri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2006.
- Wang Pu 王溥, *Tang Huiyao 唐會要*, Zhonghua Shuju 中華書局, Shanghai 上海, 1955.
- Wang Qinruo 王欽若, *Cefu Yuanguai 冊府元龜*, Zhonghua Shuju 中華書局, Beijing 北京, 1994.
- Wei Zheng 魏徵, *Suishu 隋書*, Zhonghua Shuju 中華書局, Beijing 北京, 1982.
- Yao Runeng 姚汝能, *An Lushan Shiji 安祿山事蹟* (<http://ctext.org/wiki.pl?if=gb&res=901637>).

### Araştırma Eserler

- Atwood, Christopher P., “The Notion of Tribe in Medieval China: Ouyang Xiu and the Shatuo Dynastic Myth”, *Miscellanea Asiatica: Festschrift in Honor of Françoise Aubin*, ed. Denise Aigle, Isabelle Charleux, Vincent Goossaert ve Roberte Hamayon, Institute Monumenta Serica, Sankt Augustin, 2010, s. 593-621.
- \_\_\_\_\_, “Some Early Inner Asian Terms Related to the Imperial Family and the Comitatus”, *Central Asiatic Journal*, 56, (2012-2013), s. 49-86.

- Aydın, Erhan, “Ongi Yazıtı Üzerine İncelemeler”, *İlmî Araştırmalar: Dil ve Edebiyat İncelemeleri*, 25, (2008), s. 21-38.
- Bacot, Jacques, “Reconnaissance en Haute Asie Septentrionale par cinq envoyés Ouigours au VIIIe siècle”, *Journal Asiatique*, 244, (1956), s. 137-153.
- Barthold, W., “Türklerde ve Moğollarda Defin Merasimine Dair”, çev. Abdülkadir İnan, *Belleten*, XI/43, (1947), s. 515-539.
- Baxter, William H., *An Etymological Dictionary of Common Chinese Characters [Preliminary Draft of 28 October 2000]*, 2000.
- Baykuzu, Tilla Deniz, *An Lu-shan İsyanı ve Büyük Yen Devleti*, Kömen Yayınları, Konya, 2013.
- Beckwith, Christopher I., *The Tibetan Empire in Central Asia: A History of the Struggle for Great Power among Tibetans, Turks, Arabs, and Chinese during the Early Middle Ages*, Princeton University Press, Princeton, 1993.
- \_\_\_\_\_, *Empires of the Silk Road: A History of Central Eurasia from the Bronze Age to the Present*, Princeton University Press, Princeton, 2009.
- \_\_\_\_\_, “The Pronunciation, Origin, and Meaning of A-shih-na in Early Old Turkic”, *Central Eurasia in the Middle Ages: Studies in Honour of Peter B. Golden*, ed. Osman Karatay ve István Zimonyi, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 2016, s. 39-46.
- Berta, Árpád, *Sözlerimi İyi Dinleyin...: Türk ve Uygur Runik Yazıtlarının Karşılaştırmalı Yayın*, çev. Emine Yılmaz, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2010.
- Caferoğlu, A., *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, İstanbul, 1968.
- Cen Zhongmian 岑仲勉, *Tujue Jishi 突厥集史*, 2 Cilt, Zhonghua Shuju 中華書局, Beijing 北京, 1958.
- Clauson, Gérard, “À propos du manuscrit Pelliot tibétain 1283”, *Journal Asiatique*, 245, (1957), s. 11-24.
- Clauson, Gerard, “The Ongin Inscription”, *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, 3/4, (1957), s. 177-192.
- \_\_\_\_\_, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford University Press, Oxford, 1972.
- Dobrovits, Mihály, “Ongin Yazıtını Tahlile Bir Deneme”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 2000*, (2001), s. 147-150.
- Durmuş, İlhami, *İskitler*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2007.



- Eberhard, W., “Remarks on Širalıya”, *Oriens*, 1/2, (1948), s. 220-221.
- Eberhard, Wolfram, *Çin’in Şimal Komşuları*, çev. Nimet Uluğtuğ, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1996.
- Ekrem, Erkin, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Kavimleri (M.Ö. 2146-318)*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1995.
- \_\_\_\_\_, *Hsüan-Tsang Seyahatnamesi’ne Göre Türkistan*, (Basılmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2003.
- \_\_\_\_\_, “Kao-ch’ang Devleti: Kuruluşu ve Yıkılışı”, *Türkiyat Araştırmaları*, 7, (2008), s. 5-32.
- Erdal, Marcel, “Ongin Yazıtı”, çev. Semih Tezcan, “Orhon Yazularının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl” Konulu III. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu – 26-29 Mayıs 2010 – Bildiriler Kitabı, ed. Ülkü Çelik Şavk, Hacettepe Üniversitesi Basımevi, Ankara, 2011, s. 363-372.
- Erkoç, Hayrettin İhsan, “Batı Göktürk Kağanlığı’nın Kuruluşu”, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 33/1, (2016), s. 43-72.
- \_\_\_\_\_, “Türk Mitlerindeki Motifler (VI.-VIII. Yüzyıllar)”, *Journal of Old Turkic Studies*, 1/1, (2017), s. 36-75.
- Golden, Peter B., *An Introduction to the History of the Turkic Peoples: Ethnogenesis and State-Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East*, Otto Harrassowitz, Wiesbaden, 1992.
- \_\_\_\_\_, *Türk Halkları Tarihine Giriş: Ortaçağ ve Erken Yeniçağ’da Avrasya ve Ortadoğu’da Etnik Yapı ve Devlet Oluşumu*, çev. Osman Karatay, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2017.
- \_\_\_\_\_, “Cumanica V: The Basmls and Qıpcıaqs”, *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 15, (2006-2007), s. 13-42.
- \_\_\_\_\_, “Ethnogenesis in the tribal zone: The Shaping of the Turks”, *Studies on the Peoples and Cultures of the Eurasian Steppes*, ed. Cătălin Hriban, Editura Academiei Române – Muzeul Brăilei Editura Istros, Bucureşti – Brăila, 2011, s. 17-63.
- \_\_\_\_\_, “The Great King of the Türks”, *Turkic Languages*, 20, (2016), s. 26-59.
- Gömeç, Saadetin, “Türk Tarihinde An Lu-shan ve Destanı”, *Tarihin Peşinde -Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5, (2011), s. 191-196.
- Gömeç, Saadetin Yağmur, *Kök Türk Tarihi*, Berikan Yayınevi, Ankara, 2016.

- Hakasça-Türkçe Sözlük*, haz. Emine Gürsoy-Naskali, Viktor Butanayev, Almagül İsina, Erdal Şahin, Liaisan Şahin ve Aylin Koç, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2007.
- Hirakawa, Akira, *A Buddhist Chinese-Sanskrit Dictionary*, The Reiyukai, Tokyo, 1997.
- Hirth, Friedrich, “Nachworte zur Inschrift des Tonjukuk: Beiträge zur Geschichte der Ost-Türken im 7. und 8. Jahrhundert Nach Chinesischen Quellen”, *Die Altürkischen Inschriften der Mongolei*, c. II, Otto Zeller Verlag, Osnabrück, 1987, s. 1-140.
- Kafesoğlu, İbrahim, *Türk Millî Kültürü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2002.
- Kaya, Korhan, *Sanskrit-Türkçe Sözlük*, İmge Kitabevi, Ankara, 2006.
- Kırilen, Gürhan, “Türk Türeyiş Destanı’nda Geçen “Komşu Ülke (Lin Guo)” Sorunu Üzerine”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXXIII/56, (2014), s. 73-88.
- \_\_\_\_\_, *Eski Çin’in Ötekisi Türkler*, Kimlik Yayınevi, Ankara, 2015.
- \_\_\_\_\_, *Göktürklerden Önce Türkler*, Gece Kitaplığı, Ankara, 2015.
- Kljaštornyj, Sergej G. ve Livšic, Vladimir A., “The Sogdian Inscription of Bugut Revised”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, XXVI/1, (1972), s. 69-102.
- Klyashtorny, Sergey G., “The Royal Clan of the Turks and the Problem of Early Turkic-Iranian Contacts”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, XLVII/3, (1994), s. 445-447.
- Mayrhofer, Manfred, *Kurzgefaßtes etymologisches Wörterbuch des Altindischen – A Concise Etymological Sanskrit Dictionary*, 4 Cilt, Carl Winter – Universitätsverlag, Heidelberg, 1956.
- Moravcsik, Gyula, *Byzantinoturcica*, 2 Cilt, E. J. Brill, Leiden, 1983.
- Moriyasu, Takao, “À propos des tribus de l’Asie Centrale qui se trouvent dans les sources tibétaines: DRU-GU et HOR”, *Journal of Asian and African Studies*, 14, (1977), s. 1-48.
- \_\_\_\_\_, “La nouvelle interprétation des mots Hor et Ho-yo-hor dans le manuscrit Pelliot tibétain 1283”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 34, 1/3, (1980), s. 171-184.
- Ōsawa, Takashi, “Revisiting the Ongi inscription of Mongolia from the Second Turkic Qayanate on the basis of rubbings by G. J. Ramstedt”, *Suomalais-Ugrilaisen Seuran Aikakauskirja*, 93, (2011), s. 147-203.

- Ögel, Bahaeddin, “Doğu Göktürkleri Hakkında Vesikalar ve Notlar”, *Belleten*, XXI/81, (1957), s. 81-137.
- \_\_\_\_\_, *Türk Mitolojisi (Kaynakları ve açıklamaları ile destanlar)*, 2 Cilt, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1993-1995.
- Ölmez, Mehmet, “Ongi Yazıtı, Sorunlar ve Çözüm Önerileri”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 64/1, (2016), s. 43-86.
- Pulleyblank, Edwin G., “A Sogdian Colony in Inner Mongolia”, *T’oung Pao*, 41, 4/5, (1952), s. 317-356.
- \_\_\_\_\_, *Lexicon of Reconstructed Pronunciation in Early Middle Chinese, Late Middle Chinese, and Early Mandarin*, UBC Press, Vancouver, 1991.
- Roux, Jean-Paul, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, çev. Aykut Kazancıgil, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2002.
- Rybatzki, Volker, “Titles of Türk and Uigur Rulers in the Old Turkic Inscriptions”, *Central Asiatic Journal*, 44/2, (2000), s. 205-292.
- Schmidt, P. W., “Tukue’lerin Dini”, çev. Sâdettin Buluç, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, XIV, (1966), s. 63-80.
- Sinor, Denis, “The Legendary Origins of the Türks”, *Folklorica: Festschrift for Felix J. Oinas*, ed. Egle Victoria Žygas ve Peter Voorheis, Indiana University Uralic and Altaic Studies, 141, Bloomington Indiana, 1982, s. 223-257.
- \_\_\_\_\_, “Some Components of the Civilization of the Türks (6th to 8th century A.D.)”, *Altaic Studies Papers at the 25th Meeting of the Permanent International Altaic Conference at Uppsala June 7–11 1982*, ed. Gunnar Jarring ve Staffan Rosén, Konferanser 12, Almqvist & Wiksell International, Stockholm, 1985, s. 145-159.
- \_\_\_\_\_, “The establishment and dissolution of the Türk empire”, *The Cambridge History of Early Inner Asia: From Earliest Times to the Rise of the Mongols*, ed. Denis Sinor, Cambridge University Press, Cambridge, 1994, s. 285-316.
- Sümer, Faruk, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, 2 Cilt, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1999.
- Taşagıl, Ahmet, *Gök-Türkler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1995.
- \_\_\_\_\_, *Kök Tengri’nin Çocukları (Avrasya Bozkırlarında İslâm Öncesi Türk Tarihi)*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2013.
- \_\_\_\_\_, *Ergenekon’dan Kağanlığa Türk Model Devleti Gök Türkler*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2016.

Tekin, Talât, *A Grammar of Orkhon Turkic*, Indiana University Publications, Bloomington, 1968.

\_\_\_\_\_, “Kuzey Moğolistan’da Yeni Bir Uygur Anıtı: Taryat (Terhin) Kitabesi”, *Belleten*, XLVI/184, (1982), s. 795-838.

Tezcan, Semih, “VIII. Yüzyıldan Kalma 1283 Numaralı Tibetçe El Yazmasında Geçen Türkçe Adlar Üzerine”, *I. Türk Dili Bilimsel Kurultayına Sunular Bildiriler (Ankara, 27-29 Eylül 1972)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1975, s. 299-307.

Toparlı, Recep, Vural, Hanifi ve Karaatlı, Recep, *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2007.

User, Hatice Şirin, *Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları: Söz Varlığı İncelemesi*, Kömen Yayınları, Konya, 2009.

Venturi, Federica, “An Old Tibetan Document on the Uighurs: A New Translation and Interpretation”, *Journal of Asian History*, 42/1, (2008), s. 1-35.

Yamada, Nobuo, “The Original Turkish Homeland”, *Journal of Turkish Studies*, 9 (*Nîguča Biçig / Pi Wên Shu: An Anniversary Volume in Honor of Francis Woodman Cleaves*), (1985), s. 243-246.

Zuyev, Yu. A., “Tamgi loşadey iz vassal’nıh knyajestv (Perevod iz kitayskogo soçineniya VIII-X vv. Tanhuyyao, t. III, tszyuan’ 72, str. 1305-1308)”, *Novyye materialy po drevney i srednevekovoy istorii Kazahstana*, Trudı instituta istorii, arheologii i étnografii, İzdatel’sstvo Akademii nauk kazahskoy SSR, Alma-Ata, 1960, s. 93-140.

\_\_\_\_\_, *Ranniye tyurki: Oçerki istorii i ideologii*, Dayk-Press, Almatı, 2002.

## EKLER

### Ek 1. Göktürklerin kurttan türeyiş mitini aktaran Çin kaynaklarındaki kayıtlar

ŞS 50.907-908: 突厥者，蓋匈奴之別種，姓阿史那氏。別為部落。後為鄰國所破，盡滅其族。有一兒，年且十歲，兵人見其小，不忍殺之，乃刖其足，棄草澤中。有牝狼以肉飼之，及長，與狼合，遂有孕焉。彼王聞此兒尚在，重遣殺之。使者見狼在側，並欲殺狼。狼遂逃于高昌國之北山。山有洞穴，穴內有平壤茂草，周回數百里，四面俱山。狼匿其中，遂生十男。十男長大，外託妻孕，其後各有一姓，阿史那即一也。子孫蕃育，漸至數百家。經數世，相與出穴，臣於茹茹。居金山之陽，為茹茹鐵工。金山形似兜鍪，其俗謂兜鍪為「突厥」，遂因以為號焉。

SS 84.1863-1864: 或云，其先國於西海之上，為鄰國所滅，男女無少長盡殺之。至一兒，不忍殺，刖足斷臂，棄於大澤中。有一牝狼，每啣肉至其所，此兒因食之，得以不死。其後遂與狼交，狼有孕焉。彼鄰國者，復令人殺此兒，而狼在其側。使者將殺之，其狼若為神所憑，歛然至於海東，止於山上。其山在高昌西北，下有洞穴，狼入其中，遇得平壤茂草，地方二百餘里。其後狼生十男，其一姓阿史那氏，最賢，遂為君長，故牙門建狼頭纛，示不忘本也。

有阿賢設者，率部落出於穴中，世臣茹茹。至大葉護，種類漸強。

BS 99.3285: 突厥者，其先居西海之右，獨為部落，蓋匈奴之別種也。姓阿史那氏。後為隣國所破，盡滅其族。有一兒，年且十歲，兵人見其小，不忍殺之，乃刖足斷其臂，棄草澤中。有牝狼以肉餌之，及長，與狼交合，遂有孕焉。彼王聞此兒尚在，重遣殺之。使者見在狼側，并欲殺狼。於時若有神物，投狼於西海之東，落高昌國西北山。山有洞穴，穴內有平壤茂草，周迴數百里，四面俱山。狼匿其中，遂生十男。十男長，外託妻孕，其後各為一姓，阿史那即其一也，最賢，遂為君長。故牙門建狼頭纛，示不忘本也。漸至數百家，經數世，有阿賢設者，率部落出於穴中，臣於蠕蠕。至大葉護，種類漸強。

TD 197.5401-5402: 或云，其先國於西海之上，為鄰國所滅，男女無少長，盡殺之。有一兒，年且十歲，以其小不忍殺之，乃刖足斷臂，棄於大澤中。有牝狼每銜肉至於兒處所，此兒因食之，得以不死。其後遂與狼交，狼有孕焉。負於西海之東，止於山上。其山在高昌西北，有洞穴，狼入其中，遇得平壤茂草，地方二百餘里。後狼生十男，長大外託妻孕，其

後各為一姓，阿史那即其一也。子孫蕃育，漸至數百家。經數代，相與穴處而臣於蠕蠕。

CFYG 956.11251b-11252a: 或云其先國於西海之上為鄰國滅男女無少長盡殺之至一兒不忍殺則足斷臂棄於大澤中有一牝狼每銜肉至其所此兒因食之得以不死其後遂與狼交狼有孕焉彼鄰國者復令人殺此兒而狼在其側使者將殺之其狼若為神所憑然至于海東止於山上其山在高昌西北下有洞穴狼入其中遇得平壤茂草地方二百餘裡其後狼生十男其一姓阿史那氏最賢遂為君長故牙門建狼頭纛示不忘本也

**Ek 2.** Göktürklerin Sibiry'a'da geçen türeyiş mitini aktaran Çin kaynaklarındaki kayıtlar

ŞS 50.908: 或云突厥之先出於索國，在匈奴之北。其部落大人曰阿謗步，兄弟十七人。其一曰伊質泥師都，狼所生也。謗步等性並愚癡，國遂被滅。泥師都既別感異氣，能徵召風雨。娶二妻，云是夏神、冬神之女也。一孕而生四男。其一變為白鴻；其一國於阿輔水、劍水之間，號為契骨；其一國於處折水；其一居跋斯處折施山，即其大兒也。山上仍有阿謗步種類，並多寒露。大兒為出火溫養之，咸得全濟。遂共奉大兒為主，號為突厥，即訥都六設也。訥都六有十妻，所生子皆以母族為姓，阿史那是其小妻之子也。訥都六死，十母子內欲擇立一人，乃相率於大樹下，共為約曰，向樹跳躍，能最高者，即推立之。阿史那子年幼而跳最高者，諸子遂奉以為主，號阿賢設。此說雖殊，然終狼種也。

BS 99.3286: 又曰突厥之先，出於索國，在匈奴之北。其部落大人曰阿謗步，兄弟七十人，其一曰伊質泥師都，狼所生也。阿謗步等性並愚癡，國遂被滅。泥師都既別感異氣，能徵占風雨。娶二妻，云是夏神、冬神之女。一孕而生四男：其一變為白鴻；其一國於阿輔水、劍水之間，號為契骨；其一國於處折水；其一居跋斯處折施山，即其大兒也。山上仍有阿謗步種類，並多寒露，大兒為出火溫養之，咸得全濟。遂共奉大兒為主，號為突厥，即訥都六設也。都六有十妻，所生子皆以母族姓，阿史那是其小妻之子也。都六死，十母子內欲擇立一人，乃相率於大樹下，共為約曰：「向樹跳躍，能最高者，即推立之。」阿史那子年幼而跳最高，諸子遂奉以為主，號阿賢設。此說雖殊，終狼種也。

TD 197.5402: 又云，先出於索國，在匈奴之北。其部落大人曰阿謗步，兄弟十七人，其一曰伊質泥師都，狼所生也。謗步等性並愚癡，國遂被滅。泥師都既別感異氣，能徵召風雨。娶二妻，云是夏神、冬神之女，

一孕而生四男。其大兒名訥都六設，眾奉為主，號為突厥。都六所生子，皆以母族為姓，阿史那是其一也，號阿賢設。此說雖殊，然俱狼種也。

CFYG 956.11252a: 又云突厥之先出於索國在匈奴之北其部落大人阿謗步兄弟十七人其一曰伊質泥師都狼所生謗步等性亦愚癡國遂被滅泥師都既別感異氣能徵召風雨娶二妻云夏神冬神之女一孕而生四男其一變為白鴻其一國於阿輔水之間號為契骨其一國於處析水其一居跋斯處析施山即其大兒也山上仍有阿謗步種類並多寒露火兒為出火溫養之咸得全濟遂共奉火兒為主號為突厥即訥都六設也都六有十妻所生子皆以其母族為姓阿史那是其小妻之子也都六死十母子內欲擇立一人乃相率於大樹下共為約曰向樹跳躍能最高者推立阿史子年幼而跳最高諸子遂奉以為主號阿賢設此說雖殊然皆狼種也

### Ek 3. Göktürklerin Yama ile ilgili mitini aktaran Çin kaynaklarındaki kayıtlar

YYZZ 4.44-45: 突厥之先曰射摩舍利海神，神在阿史德窟西。射摩有神異，海神女每日暮，以白鹿迎射摩入海，至明送出，經數十年。後部落將大獵，至夜中，海神女謂射摩曰：「明日獵時，爾上代所生之窟，當有金角白鹿出。爾若射中此鹿，畢形與吾來往，或射不中，即緣絕矣。」至明入圍，果所生窟中有金角白鹿起，射摩遣其左右固其圍，將跳出圍，遂殺之。射摩怒，遂手斬呵呢首領，仍誓之曰：「自殺此之後，須人祭天。」即取呵呢部落子孫斬之以祭也。至今，突厥以人祭纛，常取呵呢部落用之。射摩既斬呵呢，至暮還，海神女報射摩曰：「爾手斬人，血氣腥穢，因緣絕矣。」

TPGJ 480.3957: 突厥之先曰射摩。舍利海有神。在阿史得蜜西。射摩有神異。海神女每日暮。以白鹿迎射摩入海。至明送出。經數十年。後部落將大獵。至夜中。海神謂射摩曰。明日獵時。爾上代所生之窟。當有金角白鹿出。爾若射中此鹿。畢形與吾來往。或射不中。即緣絕矣。至明入圍。果所生窟中。有白鹿金角起。射摩遣其左右固其圍。將跳出圍。遂殺之。射摩怒。遂手斬阿呢首領。仍誓之曰。自此之後。須以人祭天。常取阿呢。即取部落子孫斬之以祭也。至今突厥以人祭纛。部落用之。射摩既斬阿呢。至暮還。海神女執射摩曰。爾手斬人。血氣腥穢。因緣絕矣。

**Ek 4.** Göktürklerin Türk Başbuğu mitini aktaran *TPG7*deki kayıt

*TPG7* 138.1003-1004: 突厥首領。隋開皇初。突厥阿波未叛之前。有首領數十騎。逐一兔至山。山上有鹿。臨崖告人云。你等無事觸他南方聖人之國。不久當滅。俄而國內大亂。

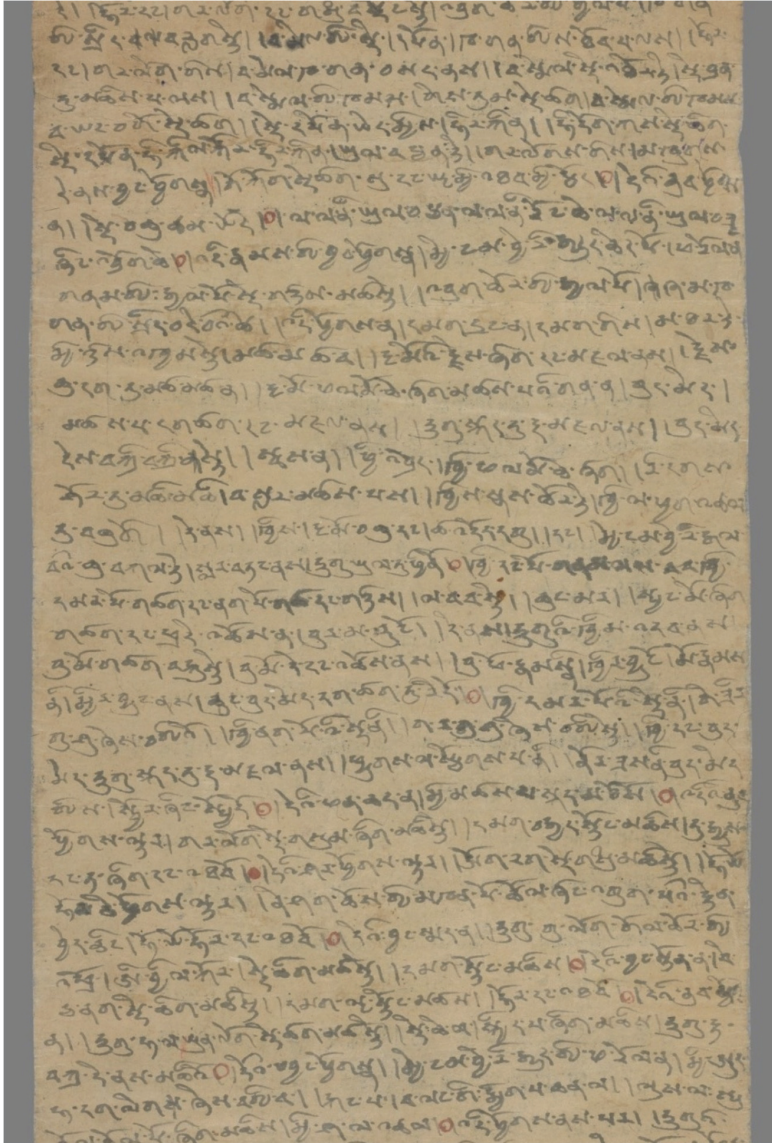
**Ek 5.** Göktürklerin An Lushan'ın doğumu mitini aktaran Çin kaynaklarındaki kayıtlar

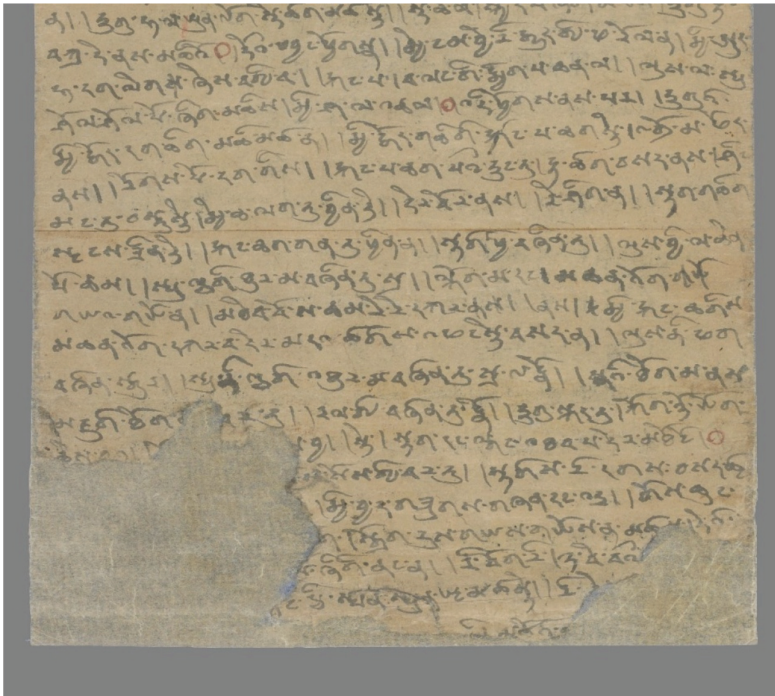
*ALSS7* 1.1: 安祿山，營州雜種胡也，小名軋犖山。母阿史德氏，為突厥巫，無子，禱軋犖山，神應而生焉。是夜赤光傍照，群獸四鳴，望氣者見妖星芒熾落其穹廬。時張韓公使人搜其廬，不獲，長幼並殺之。祿山為人藏匿，得免。怪兆奇異不可悉數，其母以為神，遂命名軋犖山焉。突厥呼鬥戰神為軋犖山。

*XTS* 225A.6411: 安祿山，營州柳城胡也，本姓康。母阿史德，為覡，居突厥中，禱子於軋犖山，虜所謂鬪戰神者，既而妊。及生，有光照穹廬，野獸盡鳴，望氣者言其祥，范陽節度使張仁愿遣搜廬帳，欲盡殺之，匿而免。母以神所命，遂字軋犖山。



**Ek 6.** Bibliothèque nationale de France'da bulunan Pelliot tibétain 1283 numaralı Tibetçe belgede *BPN*'de Göktürk mitlerinin aktarıldığı kısımlar





Ek 7. P. T. 1283 numaralı Tibetçe belgedeki *BPN*'nin Venturi tarafından yapılan matbu neşrinde Göktürk mitlerinin aktarıldığı kısımlar

གྲི་སྲིད་བརྒྱུ་གྲོ་བཤེད་ལྟེ་ལག་ན་གྲུ་མོ་བཤེད་ལས། །རྟོ་  
 དང་ལག་ལོག་གིས། བཤེད་ལག་ན་བསང་ནས། །བསྐྱེད་ལྡེ་འཛོམ་ཏེ། རྩེ་བུ་  
 དུ་མཆིས་པ་ལས། །བསྐྱེད་ལྲི་ལམས། །གིས་དུ་མ་ལྡེ་ཆེག། །བསྐྱེད་ལྲི་ལམས  
 བཡར་བལོ་ལྡེ་ཆེག། ལྡེ་དཔོན་ཡིད་སྤྲིས། །རྟོ་རྟོ་ལྟེ་དོག་ཀས་ལྡེ་ཆེག  
 65 ལྡེ་དཔོན་རྟོ་རྟོ་རྟོ་རྟོ་རྟོ་རྟོ་རྟོ་རྟོ་རྟོ་རྟོ་རྟོ་རྟོ་རྟོ་རྟོ་རྟོ་རྟོ་རྟོ་རྟོ་རྟོ་  
 དེ་ནས་བུང་ཕྱོགས། །གོ་གོ་གོ་གོ་གོ་གོ་གོ་གོ་གོ་གོ་གོ་གོ་གོ་གོ་གོ་གོ་གོ་གོ་གོ་  
 ར། །ལྷི་བརྒྱ་ཚམ་ཡིད། །འལ་ལ་རྟོ་ལུ་ལ་བརྒྱན་ལ་ལ་རྟོ་རྟོ་རྟོ་རྟོ་རྟོ་རྟོ་རྟོ་རྟོ་  
 ཞིང་འབྲོག་ཆེ། །འལ་ལ་རྟོ་རྟོ་རྟོ་རྟོ་རྟོ་རྟོ་རྟོ་རྟོ་རྟོ་རྟོ་རྟོ་རྟོ་རྟོ་རྟོ་རྟོ་  
 ལག་ན་གྲི་སྲིད་ལེ་ལེ་ཆོ། །འལ་ལྡེ་གྲུ་ལ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་  
 70 ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་  
 ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་  
 ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་  
 75 ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་  
 ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་  
 ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་  
 80 ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་  
 ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་  
 ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་  
 85 ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་  
 ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་ལྡེ་

Venturi, Federica, "An Old Tibetan Document on the Uighurs: A New Translation and Interpretation", *Journal of Asian History*, 42/1, (2008), s. 17.



## CONTENTS

<b>Articles and Studies:</b>	<u>Page</u>
ÖZDÖL KUTLU, SERAP: In the Context of a Miniature Vessel Filled with Wheat from Erbaba and of the Evidence from Çatalhöyük, Bull Symbolism and Ritual in the Neolithic.....	1
TAŞCI, BURCU - AKYÜZ LEVİ, ETİ: An Analysis of Stratification in Urban Archaeological Areas and Conservation Issues: A Case Study of Foça.....	31
ERKOÇ, HAYRETTİN İHSAN: Myths of the Turks According to Chinese and Tibetan Sources.....	51
SAĞLAM, AHMET: Diplomatic Relations between Mamluk and Ilkhanate States.....	83
GÖHER VURAL, FEYZAN: The Reflection of Çeng on Seljuk Ceramics .....	159
ÇÖTELİ, METHİYE GÜL: Spatialization of the Urban Knowledge Related to the Commercial Real Estate of Waqfs.....	185
GEL, MEHMET: An Interesting Project of Saçaklızade Aiming at “Improvement” Religious Life of Ottoman Public in Reform Age: “Invitation and Forcing to Knowledge and Action .....	211
BİRBUDAK, TOGAY SEÇKİN: Ottoman-Austrian Relations during the 1853-1856 Crimean War .....	241
DOĞAN, HASAN: Strike Right and Strike Law at the Last Period of the Ottoman State .....	265
ÖZTUNÇ, HÜSEYİN BAHA: Fire Disaster and Social Assistance in Biga at the Beginning of 20 <sup>th</sup> Century .....	295
ŞİMŞEK, MUTTALİP: The Biggest Foundation of German Missionary in the Near East: Syrian Orphanage (1860-1917).....	325
<b>Book Review:</b>	
GÜNAYDIN, YUSUF TURAN: S ü l e y m a n B e r k, <i>Şamam Aşan Taşlar: Zeytinburnu'nun Tarihi</i> <i>Mezar Taşları</i> .....	357
Turkish Abstracts .....	361
Abstracts.....	369
Belleten Journal Editorial Principles and Application Requirements (in Turkish).....	377
Belleten Journal Editorial Principles and Application Requirements (in English).....	380

# BELLETEN

PERIODICAL PUBLISHED EVERY FOUR MONTHS

TURKISH HISTORICAL SOCIETY REVIEW

Volume: LXXXII

No. 293

April 2018

ANKARA - 2018